

KAM ZMIZLI SOCHY LENINA A GOTTWALDA? PREMENA ČESKOSLOVENSKEHO VEREJNÉHO PRIESTORU PO ROKU 1989¹

PETRA HUDEK

HUDEK, Petra. Where did the Statues of Lenin and Gottwald Disappear to? Transformation of the Czechoslovak Public Space after 1989. *Historický časopis*, 2023, 71, 1, pp. 115–145, Bratislava.

This article focuses on the situation in the public space of Czechoslovakia after the Velvet Revolution in 1989. It analyses the status and interventions on monuments and memorials built during state socialism in Czechoslovakia. Attention is given to the statues of communist leaders and their emblems (Lenin, Gottwald, Zápotocký, Militiáman, and others). The text is divided into eight interconnected parts. The first and second sections of the article explore in detail the public space in Czechoslovakia during November and December 1989 and its visual side. The other parts focus on the treatment of pro-regime monuments – their removal, destruction, and replacement. The sixth and seventh sections are dedicated to the museumization of these unwanted objects in squares and museums. The last part examines the new potential uses of statues from the period of state socialism in terms of their transformation into new representative symbols or their sale. The main aim of this article is to respond to questions related to statues and monuments used as political representations from the period of state realism and their cultural and historical role after 1989 in former Czechoslovakia. The research seeks to take a critical look at the accepted hypothesis that statues of the former regime were destroyed and more closely discusses their status after the Velvet Revolution.

Keywords: Monument. Statue. Velvet Revolution, 1989. Czechoslovakia.

DOI: <https://doi.org/10.31577/histcaso.2023.71.1.5>

Pád a vzostup režimov je najčastejšie charakterizovaný ničením ikon starého zriadenia a stavaním symbolov, ktoré predznamenávajú nový začiatok.² Každé

-
- 1 Štúdia vznikla s podporou Programu podpory perspektívnych ľudských zdrojů - Mzdové podpory postdoktorandů na pracovištích, Akademie Věd ČR, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i, projekt *Ikonoklazmus vo verejnom priestore Československa po roku 1989. Dedičstvo socializmu v historickej perspektíve* č. L300632201 a v rámci projektu APVV-20-0526 *Politická socializácia na území Slovenska v rokoch 1848 – 1993* riešenom v Historickom ústave SAV.
 - 2 Bližšie k tejto tematike: ANDÁS. Public Monuments in Changing Societies. In *ARS: časopis Ústavu dejín umenia Slovenskej akadémie vied*, 2010, roč. 43, č. 1, s. 39-50; MICHALSKI. *Public Monuments: Art in Political Bondage 1870–1997*. London 1998; GAMBONI. *The*

nové vládnuce zoskupenie sa snaží o odstránenie starých symbolov a o zlegitimizovanie svojej moci vybudovaním nových: „[...] každá nová viera, názor, ideológia a moc si novožískaný priestor vykolikuje“.³ Pády komunistických režimov vo verejnom priestore v krajinách východnej Európy intenzívne zarezonovali. Novembrové udalosti v roku 1989 v Československu mali dopad aj na verejný priestor a na pamätníky, ktoré sa v ňom nachádzali. Fotografie demontovaných pomníkov počas nežnej revolúcie sú veľmi často používané na symbolické a vizuálne vyjadrenie konca komunistického režimu. Napriek početným snímkam zachytávajúcim odstraňovanie objektov, nemáme o týchto činoch príliš veľa informácií. Väčšinou ani odborné publikácie nevenujú fenoménu odstraňovania pomníkov príliš veľa priestoru. Medzi najvýznamnejšie práce venujúce sa téme ikonoklazmu sa zaraďuje publikácia Daria Gamboniho, ktorý vo svojej knihe rozoberá tento fenomén naprieč storočiami v rôznych zemepisných šírkach.⁴

Okrem spomínaných fotografií sa analýza verejného priestoru po roku 1989 zameriava aj na dobovú tlač, ktorá v danom období zaznamenala nebyvalý nárast. Počas nežnej revolúcie a po nej vznikali nielen nové tlačoviny, ktoré už neboli pod kontrolou štátu, no významnú pramennú bázu tvoria aj rozmanité študentské časopisy a informačné bulletiny rôznych občianskych združení a neskôr politických strán. Výskum sa rovnako zameriaval na archívny výskum

Destruction of Art. Iconoclasm and Vandalism since the French Revolution. London 2007.

- 3 LIPTÁK. *Slovensko v 20. storočí*. Bratislava 2011, s. 256. K slovenským a českým publikáciám venujúcich sa verejnému priestoru a pomníkom pozri okrem L. Liptáka aj: FERENCOVÁ. Spoluzití zaliate v bronz: Pomníky významných osobností ako prostriedok organizovaného šírenia klasifikačných schém. In *Slovenský národopis / Slovak Ethnology*, 2008, roč. 56, č. 1, s. 5-17; FERENCOVÁ. Pomníky ako prostriedok legitimizácie režimov a transformácie spoločnosti: prípad mesta Nové zámky. In FERENCOVÁ a NOSKOVÁ. *Paměť města. Obraz města, veřejné komemorace a historické zlomy v 19. – 21. století*. Brno; Bratislava 2009, s. 333-358; KURHAJCOVÁ. Pomník: Symbol dominancie a marginalizácie historickej pamäti národov. In HLAVÁČKA a RAŠKA. *Symboly doby : historické eseje*. Praha 2019, s. 123-141; MANNOVÁ. *Minulost' jako supermarket? Spôsoby reprezentácie a aktualizácie dejín Slovenska: spôsoby reprezentácie a aktualizácie dejín Slovenska*. Bratislava 2019; HOJDA a POKORNÝ. *Pomníky a zapomínky*. Praha 1996; ČORNEJ, KOFRÁNKOVÁ, HRDINA, ŠEBEK, KESSLER a HLAVÁČKA. *Místa paměti v procesu formování moderního českého národa*. Praha 2021; KESSLER. *Paměť v kameni: druhý život válečných pomníků*. Praha 2017; ŠUSTROVÁ a HEDLOVÁ, eds. *Česká paměť: národ, dějiny a místa paměti*. Praha 2014; HLAVÁČKA, MARES a POKORNÁ. *Paměť míst, události a osobností : historie jako identita a manipulace*. Praha 2011; DEVÁTÁ, TUMA, ČERMÁKOVÁ, TUČKOVÁ a WEBER. *Pamětní místa na komunistický režim v České republice*. Praha 2021 a viaceré články J. Šindeláře napr. ŠINDELÁŘ. Leninovy pomníky v Československu: „Ale ne každému z nás bylo dopřáno vidět Vladimíra Iljiče živého“. In *Dějiny a současnost*, 2017, roč. 39, č. 8, s. 32-34; ŠINDELÁŘ. Největší muž naší doby, Porybný i Fronta na maso. Stalinovy pomníky v Československu. In *Dějiny a současnost*, 2019, roč. 41, č. 2, s. 34-38.
- 4 GAMBONI. *The Destruction of Art. Iconoclasm and Vandalism since the French Revolution*. London 2007.

na pamiatkových úradoch, v depozitároch múzeí, ako aj na zápisnici viacerých slovenských a českých mestských rád a zastupiteľstiev, ktoré často rozhodovali o osude pomníkov a o podobe verejného priestoru. Základná hypotéza tohto článku spočíva vo vnímaní pomníkov ako symbolických reprezentácií politickej moci, a nie ako autentických pripomienok historických osobností a udalostí. V tomto ponímaní, sochárske diela realizované počas komunistického režimu nie sú chápané ako autentické miesta pamäti na historické postavy a udalosti, na ktoré sa viažu. Dokumentujú najmä dobu, v ktorej boli vybudované a poskytujú nám informácie o spoločnostiach a režimoch, ktoré ich postavili. Hlavné metodologické smerovanie výskumu tvorí politika symbolov zameraná na jej zmeny a vývoj.⁵ Politika symbolov má pôvod vo vedomom využívaní sôch a pamätníkov záujmovými skupinami alebo jednotlivcami, ktorí sa podieľajú na utváraní určitého historického obrazu a majú schopnosť rozširovať a projektovať svoju víziu minulosti v spoločnosti. Čo sa stalo s objektami vybudovanými do roku 1989, ktoré si spoločnosť spájala s odchádzajúcim režimom? Ktoré sochy boli odstránené a ktoré zostali? Kto rozhodoval o ich osude? Tento text má za cieľ analyzovať spoločenskú situáciu v Československu po roku 1989 a sústredi sa na zásahy, zmeny a rôzne intervencie, ktoré boli na pomníkoch realizované vo verejnom priestore krátko po nežnej revolúcii.

Vizuálny obraz ulice v roku 1989

Symbolickým dátumom začiatku nežnej revolúcie v Československu sa stal 17. november 1989. Pádu komunistického režimu v Československu predchádzalo viacero protirežimných udalostí, nielen na domácej pôde. Československý vývoj ovplyvňovalo najmä politické dianie počas leta 1989 v Poľsku a Maďarsku, neskôr zvrhnutie berlínskeho múru, symbolu rozdelenej Európy. Najdôležitejší obrat ovplyvňujúci sovietske satelity predstavovali zmeny v politike Moskvy. Zavedenie perestrojky a glasnosti predznamenávalo možné perspektívy v zmene riadenia komunistického systému. Hospodársky i sociálny úpadok v Sovietskom zväze spôsobil, že Gorbačov sa zamerával na domáce problémy. Voči „spriateľným štátom“ zaujal zásadu nezasahovania do ich vnútropolitických záležitostí.⁶

5 Pozri napr. *Politiques symboliques en Europe centrale*. In *Nouvelle alternative*, 2005, roč. 20, č. 66-67, s. 3-193; ORY. *L'Histoire des politiques symboliques en quatre études de cas*. In *Hypothèses*, 2005, č. 8, s. 71-74; RICOEUR. *Život, pravda, symbol*. Praha 1993; KERTZER. *Ritual, politics, and power*. New Haven 1989; COHEN. *Political Symbolism*. In *Annual Review of Anthropology* [online], 1979, roč. 8, s. 87-113 [cit. 2022-12-19]. Dostupné na: JSTOR, <http://www.jstor.org/stable/2155615>; AUIAIS. *Les politiques symboliques*. In *Hypothèses*, 2005/1, č. 8, s. 17-22. DOI : [10.3917/hyp.041.0017](https://doi.org/10.3917/hyp.041.0017).

6 Pozri napr. ŽATKULIAK. *November '89. Medzník vo vývoji slovenskej spoločnosti a jeho medzinárodný kontext*. Bratislava 2009; PEŠEK a SZOMOLÁNYI. *November 1989 na Slovensku : Súvislosti, predpoklady a dôsledky. Štúdie a úvahy*. Bratislava 2000; KRAPFL. *Re-*

Československý verejný priestor sa počas demonštrácií v novembri a decembri 1989 menil radikálnym spôsobom. Tak ako v roku 1968, československé ulice zaplnili plagáty, rôzne letáky a karikatúry: „*Praha byla polepena plakáty, státními symboly, vlajkami, studenti svérázným a vtipným způsobem ozdobili podstavec bývalého Stalina pomníku na Letné.*“⁷ Na vrchu podstavca, kde do roku 1962 stála obria socha Stalina so zástupom robotníckeho ľudu a vojakov, študenti postavili zvonec, ktorý mal symbolicky odbíjať posledné minúty komunistického režimu. Na podstavci pripevnili transparent s nápisom: „*Obetiam a poníženým*“.

Podľa etnológov Bohuslava Beneša a Václava Hrníčka existovali tri vlny, ktoré ovplyvňovali vizuálnu kultúru ulice v roku 1989.⁸ Prvú fázu, trvajúcu do 26. novembra, považujú za obdobie prebúdzania hlasu ulice vo forme demonštrácií a protestných akcií. Na uliciach sa začali objavovať prvé nápisy odsudzujúce brutálny zásah Verejnej bezpečnosti a brutalitu komunistického režimu (nápisy: „*Pro hůl sahá ten, komu došly ideje*“, „*Místo obušků květinu*“ alebo citát od Karla Marxa: „*Kdo první použije sílu, přiznává, že mu došly argumenty*“). Denníkom a televízií, ktoré boli pod drobnohľadom moci, takmer nikto neveril (o čom svedčia aj nápisy: „*Rudé právo psalo, že nás bylo málo*“, „*Televize lže, jako když Rudé právo tiskne*“). Nespokojná verejnosť suplovala nedostatok potrebných informácií o aktuálnom dianí vo verejnoprávnych médiách formou plagátov a oznámení vylepených na uliciach miest: „*Dnes byly opět rozebrané noviny, dokonce i Rudé právo, snad kvůli zprávě o jednání parlamentu. Zdá se, že takto vzniklý nedostatek informací nahrazují do jisté míry nápisy na plakátech v ulicích, kterých je už bezpočet.*“⁹ Po tomto období nastala fáza vyjednávacia, keď novoustanovené Občanské fórum (OF) a Verejnosť proti násiliu (VPN) diskutovali s komunistickou stranou o budúcom zložení československej vlády. Vzhľadom na pokusy komunistov vyhnúť sa akýmkoľvek zmenám a reformám vzniklo mnoho vtipných hesiel a posmešných karikatúr (nápisy: „*Jakeše do koše*“, „*Chcete se zasmát? Seznamte se se složením nové vlády*“, „*Děkujeme, ale požadavků je stále 7*“, „*Staronová vládo, nejsme tupé stádo*“ alebo príslovie: „*Staré psy novým kouskům nenaučíme*“). Tretia fáza prebehla podľa autorov knihy *Nápisy v ulicích* od 4. do 10. decembra 1989. Symbolizuje nové vízie v osobe Václava Havla ako nového prezidenta spoločného štátu (nápisy: „*Havel na hrad*“, „*Prezident Havel – nejlepší dárek pod stromeček*“). Okrem Havla

volúcia s ľudskou tvárou. Politika, kultura a spoločenstvo v Československu po 17. novembri 1989. Bratislava 2009; RYCHLÍK. Československo v období socialismu: 1945 – 1989. Praha 2020, s. 317-320.

7 HALADA a RYVOLA. *Něžná revoluce v pražských ulicích*. Praha 1990, s. 21.

8 BENEŠ a HRNÍČKO. *Nápisy v ulicích*. Brno 1993.

9 Spomienky autorov: BENEŠ a HRNÍČKO. *Nápisy v ulicích*. Brno 1993, s. 47.

dominovalo aj meno Alexandra Dubčeka, ktorého postava bola spájaná s rokom 1968 (nápís: „*Havel + Dubček = SLOBODA*“).

Nápisy a slogany plnili doplnkovú úlohu v komunikačnom procese medzi protestujúcimi. Vo forme odkazov boli explicitne určené pre odchádzajúci režim. V roku 1989 a krátko po ňom sa stali nástrojom protestu. Symboliku na múroch ulíc možno chápať ako predĺžený a neutíchajúci hlas verejnosti túžiacej po slobodnom vyjadrení svojich názorov a želaní.¹⁰ Nie všetky vyjadrenia ulice niesli v sebe čisto politický náboj. Väčšina z nich odrážala momentálne nálady spoločnosti alebo aj veľmi individuálne vyhlásenia, emocionálne statusy a niekedy aj vulgarizmy.

Happeningy

Popri plagátoch, letákoch a kresbách, ktoré bohato dotvárali verejný priestor, sa ďalším typom umeleckého stvárnenia stali happeningy. Spontánne akcie občanov, prejavujúcich nadšenie z prvých náznakov slobody, vyúsťovali do rôznorodých umeleckých a improvizovaných činností. Vyjadrovanie vlastných názorov a postojov formou happeningov sa stalo obľúbenou zložkou revolučných dní. Súčasť mobilizačných stretnutí tvorila aktívna participácia všetkých zúčastnených na spoločnej myšlienke vyjadrujúcej vzájomnú spolupatričnosť a otvorený dialóg. Happeningy pozostávali z improvizácie s vopred určenou témou. Odohrávali sa vonku, na verejnom priestranstve, a boli prístupné všetkým.

Happeningy však tiež nemožno pokladať za výtvor revolúcií z roku 1989. Ich nárast v Československu možno zaznamenať od druhej polovice 80. rokov v rôznych umeleckých zoskupeniach, označovaných aj ako nové opozičné hnutia.¹¹ Ich prívrženci stratili akékoľvek idylické predstavy o schopnosti komunistického politického systému reformovať sa a nesnažili sa ani odkazovať na hnutia a boje predchádzajúcich generácií. Samozrejme, okrem týchto nezávislých iniciatív existovali aj politické opozičné združenia, ako napr. Charta 77, v ktorých

10 IVANOVA. Down with BCP, Down with UDF, and Down with Both BAP Parties!: Political Slogans through the Eyes of the Folklorist. In *Journal of Folklore Research* [online]. Jan-Apr. 1991, roč. 28, č. 1, s. 23-34 [cit. 2022-12-19]. Dostupné na: JSTOR, <http://www.jstor.org/stable/3814538>.

11 Viac k opozičným hnutiam a ich aktivitám napr. PADRAIC. *Karneval revoluce: střední Evropa 1989*. Praha 2005 (zohľadnené príklady z Poľska, Východného Nemecka, Maďarska a Československa); BLAŽEK a PAŽOUT. *Dominový efekt. Opoziční hnutí v zemích střední Evropy a pád komunistických režimů v roce 1989*. Praha 2013; BLAŽEK. *Opozice a odpor proti komunistickému režimu v Československu 1968 – 1989*. Praha 2005; CISAŘOVSKÁ a HLUŠIČKOVÁ. *Hnutí za občanskou svobodu 1988 – 1989. Sborník dokumentů*. Praha 1994; VANĚK. *Ostrůvky svobody: Kulturní a občanské aktivity mládeže v 80. letech v Československu*. Praha 2002; OTAHAÁL. *Opozice, moc, společnost 1969 – 1989. Příspěvek k dějinám normalizace*. Praha 1994.

sa však zoskupovali prevažne intelektuáli. V spôsobe „chartistickej“ komunikácie dominovali texty a publikácie, ktoré sa rozširovali vo forme samizdatu. Katolícke prostredie taktiež predstavovalo súčasť opozičného hnutia.¹² Po katastrofe v černobyľskej atómovej elektrárni v roku 1986 zosilneli aj ekologické opozičné zoskupenia. Historik Oldřich Tůma opísal situáciu opozičných hnutí v Československu takto:

„Operovaly tu desítky různých skupin, vzniklo i jakési politické quasispektrum od monarchistů po radikální ekologisty a pacifisty. V posledních dvou letech před koncem režimu se výrazně rozšířila i schopnost a kapacita opozice šířit vlastní informace a názory.“¹³

Napriek formálnym opozičným aktivitám si v týchto rokoch najvyššiu popularitu získavali študentské a umelecké nezávislé štruktúry. Nevystupovali priamo proti politickému režimu, centrom ich pozornosti sa stala prítomnosť a najmä určité absurdné znaky vtedajšej spoločnosti a jej života. Hlavné prvky všetkých aktivít tvorili smiech a zábava, ktorými si účastníci pomáhali znižovať pocity strachu a neistoty.

Veľmi obľúbenou súčasťou happeningov v novembri 1989 sa stali intervencie umeleckých a spontánnych zoskupení, realizované priamo na sochách a symboloch bývalého režimu. Študenti v Olomouci využili na svoje krátke predstavenie nezvyčajnú sochu zobrazujúcu Lenina a Stalina, ktorá stála na hlavnom námestí v strede mesta. Na podstavec pamätníka boli prilepené dva plagáty – karikatúra kráčajúcej červenej hviezdy, podopierajúcej sa barlami. Na druhom plagáte sa objavilo heslo „*Odleťte do teplých krajín*“. Ľudia stojaci okolo sochy, držiaci v rukách balóniky, ešte netušili, na čo budú použité, resp. že sa sami stávajú súčasťou hry. K improvizácii sa pripojili všetci zúčastnení a postupne začali nafukovať balóniky, ktoré pripevnili na jeden povraz. Ten obmotali okolo súsošia Lenina a Stalina. V danom okamihu dostal nápis „*Odleťte do teplých krajín*“ zmysel a túto myšlienku ľudia podporili potleskom.¹⁴ Socha, samozrejme, nevzlietla, týmto prejavom vyjadrilo zhromaždenie na námestí iba svoje želanie. Pamätník zmizol z centrálného miesta o mesiac neskôr, v januári 1990.¹⁵

12 HOLEČKOVÁ. *Cesty českého katolického samizdatu 80. let*. Praha 2009; ŠŮSTOVÁ-DRELOVÁ. Katolíci a národná kultúra počas normalizácie: (najnovšie výskumné perspektívy). In MICHÁLEK. *Obraz a odraz osobnosti modernej doby : k „70“ historikov Jana Peška a Stanislava Sikoru*. Bratislava 2019.

13 TŮMA. Několik poznámek ke kolapsu komunistického režimu v Československu a jeho středo/východoevropskému kontextu. In *O dějinách a politice : Janu Křenovi k sedmdesátinám*. Ústí nad Labem 2001, s. 42.

14 GALGONEK. *Pomník V. I. Lenina a J. V. Stalina, Náměstí VŘSR* [online]. Olomouc, 12/1989, čiernobiela fotografia, Muzeum umění Olomouc [cit. 2022-12-19]. Dostupné na: <https://www.muo.cz/listopad-1989-v-olomouci--2658/>

15 TICHÁK. *Příběhy olomouckých pomníků a hřbitovů*. Olomouc 2016; Stalin a Lenin čekají

Ďalšou pamiatkou, ktorú občania využili v rámci happeningov sa stala dominantná socha Klementa Gottwalda v Hradci Králové. Študenti pri nej zohrali dramatickú alegorickú hru tzv. Boží súd. Symbolicky vyjadrili nielen súhlas s odstránením sochy, ale aj s potrestaním vinníka stvárneného na pamätníku. Gottwalda neskôr premiestnili z hlavného námestia na odľahlejšie miesto. Pri happeningu v Opave, kde bola taktiež využitá socha Klementa Gottwalda, sa študenti rozhodli pre trochu odlišný spôsob. Spontánne predstavenie malo napodobniť oficiálne odhalenie pamätníka tými istými atribútmi, ktoré ľudia poznali z čias komunizmu. Tentokrát však socha nebola odhalená, ale naopak postupne ju zakrývali až zmizla pod plachtou úplne. Týmto činom vyjadrili svoju vôľu, aby objekt z verejného priestoru zmizol, resp. aby nestál na očiach verejnosti.¹⁶

Happeningy sa stali jedným z dôležitých prvkov revolúcie. Manifestácie a happeningy boli dôležité v transformácii spoločnosti, ktorá prechádzala fázou vyjadrenia vlastných názorov v súkromí do verejného priestranstva. Verejný priestor sa tak rozličnými aktivitami a zhromaždeniami dostával pod nadvládu občanov.

Odstraňovanie symbolov

Doba po vzniku Československa v roku 1918 sa označuje za dôležitý míľnik masívnejšieho odstraňovania sôch z verejného priestoru. Toto obdobie formou nepísaných pravidiel, udávalo tón pri modifikácii vo verejnom priestore počas politických a spoločenských zmien. V roku 1923 vstúpil v platnosť zákon na ochranu republiky, ktorý ukladal aj trest za neodstránenie a za výstavbu nepovolených pomníkov:

„Politický (státní policejní) úřad může naříditi, aby byly odstraněny pomníky, nápisy a jiné památky umístěné na veřejném místě nebo tak, že jsou viditelné z veřejného místa, jsou-li rázu protistátního nebo jsou-li zřízeny některému členu rodin panovavších v Rakousku, Uhersku nebo Rakousko-Uhersku, v říši Německé nebo některému členu dynastií panovavších r. 1914 na půdě říše Německé.“¹⁷

Namiesto symbolov Rakúsko-Uhorska sa na verejných priestranstvách začali objavovať pamätníky významných českých a slovenských dejateľov, často spojených s lokálnou históriou daného mesta. Počas protektorátu a vojnového slovenského štátu symboly prvej československej republiky mizli z verejných

na vzkříšení. In *e15.cz* [online]. [cit. 2022-12-19]. Dostupné na: <https://www.e15.cz/magazin/stalin-a-lenin-cekaji-na-vzkriseni-841151>.

16 BINAR a PLÁČEK. *Opava 1989 ve vzpomínkách*. Opava 2009.

17 Zákon č. 50/1923 zo dňa 19. marca 1923 na ochranu republiky, paragraf 26 „Neodstranění nebo zřízení nedovolených pomníků“.

priestranstiev. Po roku 1945 sa ich mestá snažili prinavrátiť do verejného priestoru, avšak povojnové tendencie sa sústreďovali na pamätníky padlým a vojakom. S nástupom komunizmu sa československé symboly odkazujúce na éru a hodnoty spájané s T. G. Masarykom dostali do nepriazne. Niektoré z nich prežili až do doby normalizácie, no v početnosti ich prevýšili pamätníky súvisiace s komunistickou ideológiou. Aj tie však prežili iba obdobie existencie komunistického režimu.

Novembrové a decembrové manifestácie a generálne štrajky v roku 1989 vytvárali tlak na existujúce zložky komunistického režimu, ktoré boli nútené reagovať a prijímať ústupky v záujme upokojenia situácie. Zrušenie ústavného článku o vedúcej úlohe komunistickej strany¹⁸ v spoločnosti nasledovalo v Československu po generálnom štrajku 27. novembra 1989. O dva dni neskôr bol článok z ústavy definitívne vyňatý. Zrušenie ústavného článku o vedúcej pozícii jednej strany znamenalo pre búriacu sa spoločnosť významný krok k odstráneniu komunistického systému. Ulica symbolicky predstavovala zhmotnené požiadavky občanov. Začiatkom decembra 1989 začali ľudia masívne odstraňovať symboly odchádzajúceho režimu. Z budov postupne mizli komunistické heslá a päťcípe hviezdy. Odstraňovanie symbolizovalo pretnutie všetkých pút so starými štruktúrami. Prázdne piedestály po pomníkoch a sochách vyvolávali nádej v úplne nový začiatok.

V Olomouci bol v pondelok 11. decembra 1989 vyhlásený tzv. Rudý týden, počas ktorého sa ľudia podieľali na demontovaní viditeľných znakov moci KSČ, nachádzajúcich sa na verejných priestranstvách. „Očisty“ verejného priestoru sa zúčastnili najmä študenti Univerzity Palackého. Všetky odstránené komunistické symboly zamýšľali zaslať vlakovým transportom do stanice „Bezpráví“, do českej obce, v ktorej sa recesistická skupina rozhodla vytvoriť skanzen totality. Prvky pripomínajúce chátrajúci režim jednej strany mizli postupne z priečelí budov v každom meste. Keďže odstránenie vo vysokých výškach bolo pre normálneho, i keď značne euforického občana nebezpečné, k tomuto činu boli často privolaní horolezci. Niektoré objekty sa stali predmetom rôznych „kozmetických“ úprav. Z hlavy českého leva, jedného z národných symbolov, pražskí nadšenci odsekávali päťcípu hviezdu,¹⁹ ktorá mu bola v roku 1960 pridaná nad hlavu namiesto koruny.²⁰ Z budovy ministerstva vnútra na Pribinovej ulici (niekdajšej

18 Ústavný zákon zo dňa 29. novembra 1989, ktorým sa menil ústavný zákon č. 100/1960 Zb., Ústava Československej socialistickej republiky, článok 4, ktorý zakotvoval nadradenosť členov Komunistickej strany Československa nad ostatnými obyvateľmi: „*Vedoucí silou ve společnosti i ve státě je předvoj dělnické třídy, Komunistická strana Československa, dobrovolný bojový svazek nejaktivnějších a nejuvědomělejších občanů z řad dělníků, rolníků a inteligence.*“

19 Vraťme českému lvu jeho korunu!. In *Svobodné slovo*, 12/1989.

20 PETRÁŇ. *Český znak. Stručný nástin dějin jeho vzniku a historického vývoje*. Praha 1970.

Martanovičovej) v Bratislave zasa študenti odmontovali začiatkom januára veľkú červenú hviezdu nad štátnym znakom.²¹ Podľa slov pracovníčky z Odboru správy nehnuteľného majetku a investičnej výstavby Ministerstva vnútra, ktorý v tejto budove sídli dodnes, študenti hviezdu odniesli do zberu. Z budovy vlády museli štátny znak odmontovať pomocou vysokozdvížneho žeriava.²² Nemizli však len hviezdy, terčom meniacich sa nálad v spoločnosti sa stali aj rôzne kamenné alebo bronzové tabule odkazujúce na slávu a zásluhy komunistického režimu. Na Dunajskej ulici v Bratislave sa pod tabuľou s informáciou „*V tomto dome vo februári 1948 sídlili prvé jednotky Ludových milícií v Bratislave*“ objavil nápis „*Dajte to preč!*“.²³ Vo vlne odstraňovania sa ocitli aj tzv. Galérie cti, zväčša betónové podstavce s rámikmi, na ktorých boli vyobrazení najzaslúžitejší predstavitelia pracujúcej triedy.

Popri odstraňovaní politických hesiel a znakov mizli z verejného priestoru aj pamätníky oslavujúce predstaviteľov komunistického režimu. Najmohutnejšia vlna eliminácie sôch z podstavcov sa prevalila na prelome decembra 1989 a januára 1990. Nasledujúce mesiace sa tiež niesli v duchu zbavovania sa starých prorežimných spomienok. V tejto tendencii sa pokračovalo až do rokov 1994 a 1995. Najpočetnejšiu a najčastejšiu skupinu odstránených sôch predstavovali popredné osobnosti komunistického režimu. Počet pomníkov zobrazujúcich prvého komunistického prezidenta Československa Klementa Gottwalda, paradoxne, prudko vzrástol až po odsúdení kultu osobnosti počas komunistického režimu. Po roku 1956 začali pomaly miznúť z hlavných námestí najmä Stalinove sochy. Prázdne verejné priestranstvá však bolo potrebné zaplniť novým ideologickým symbolom. Gottwald si napriek veľmi podobnej štruktúre vytvárania kultu, ako v Stalinovom prípade, stále zachovával pozitívny imidž. Podobizne prvého komunistického prezidenta sa objavili hneď po februári 1948 vo forme medailí alebo mincí. Známa je jeho podobizeň na pamätnej stokorune z roku 1951 vytvorená významným československým sochárom Otakarom Španielom. Najväčší nárast počtu Gottwaldových pomníkov pripadá najmä na sedemdesiate a osemdesiate roky. Takmer v každom meste či obci sa objavila jeho socha alebo aspoň busta.²⁴

Gottwaldova podobizeň preto nemohla chýbať ani v jeho údajnej rodnej obci, v Dedicích. Bronzová socha stála na námestí, na mieste kde bol v roku 1921 postavený pamätník obetiam prvej svetovej vojny. Vojnový pamätník bol neskôr

21 Padá hviezda!. In *Večerník*, fotografia, 10. január 1990, roč. 35, č. 7, s. 4.

22 Fotografia. In *Vtedy, TASR* [online]. [cit. 2022-12-19]. Dostupné na: <https://www.vtedy.sk/galeria/1990?currentPhoto=6>

23 Fotografia. In *Večerník*, 1. 2. 1990, roč. 35, č. 23, s. 4.

24 ŠINDELÁŘ. „Z dobrého truhláře stal se ještě lepší betonář“: Gottwaldovy sochy a pomníky v Československu. In *Dějiny a současnost*, 2018, roč. 40, č. 2, s. 37-40.

presunutý na územie cintorína a na námestí bola odhalená v roku 1956 socha Klementa Gottwalda od akademického sochára Vincenca Havla.²⁵ Po revolúcii sochu Gottwalda spolu s vyobrazením Lenina nachádzajúceho sa rovnako v Dědicích odstránili. Zabezpečenie odstránenia nežiadúcich pamätníkov mal na starosti miestny požiarny zbor, ktorý objekty dočasne umiestnil v priestoroch zbrojnice.²⁶ Kvôli plánovanej rekonštrukcii hasičskej budovy v roku 2008 sochy previezli do lapidária Múzea Vyškovska, do záhrady kaplnky svätej Anny. V apríli 2010 neznámy páchatel' odcudzil zo sochy Gottwalda bronzový podstavec, preto sa rozmýšľalo o bezpečnejších priestoroch. O pár mesiacov neskôr požiadalo múzeum o prevod Gottwalda a Lenina do svojho vlastníctva. Zastupiteľstvo, aj v dôsledku nedostatku voľných priestorov na ich uskladnenie, návrh prevodu schválilo. Múzeum tak získalo vo forme daru obe sochy, ktoré boli následne umiestnené v centrálnom depozitári. V tomto prípade sa osud Gottwaldovej sochárskej podobizne skončil umiestnením do štátnej inštitúcie, čo znamenalo jeho ochranu pred zničením a zachovanie v pomerne dobrých podmienkach. Najčastejším osudom odstránených sôch sa stalo ich uloženie v priestoroch technických služieb, mestských úradov a v najlepších prípadoch v depozitároch múzeí.

V Bratislave sa odstránené symboly bývalého režimu dostávali do správy Galérie mesta Bratislavy (GMB). Niektoré z nich do svojich zbierok zaradilo aj Slovenské národné múzeum (SNM). Depozitár GMB, nachádzajúci sa v Devínskej Novej Vsi, disponuje 16 dielami, ktoré boli odstránené z bratislavských ulíc a námestí v rokoch 1990 – 1995. Vo vonkajšom priestore depozitára odpočívajú pod domácky zriadenou strieškou tri obrovské hlavy z Gottwaldovho pomníka z námestia Slobody.²⁷ Tesne pri nich leží socha milicionára,²⁸ ktorá stála na Račianskom mýte.²⁹ Podľa písomnej dokumentácie PAMING-u (Mestský investor pamiatkovej obnovy v Bratislave) spravuje GMB aj odstránený pomník Lenina z dnešného Jakubovho námestia³⁰, pomník Júliusa Nagya, ktorý stával na Odbo-

25 Odhalování pomníků. Busty, pamětní desky a pomníky odráží ducha doby svého vzniku. Část: Pomník K. Gottwalda (1973). In *Archiv ČT24* [online]. 2016 [cit. 2022-12-19]. Dostupné na: <https://www.ceskatelevize.cz/porady/10116288585-archiv-ct24/216411058210019/cast/470200/>

26 VLČKOVÁ. Kam zmizely sochy pohlavárů? Dnes leží v prachu nebo stojí v archivech. In *MF Dnes Brno*, 21. 11. 2014, s. 3.

27 PAMING – Mestský investor pamiatkovej obnovy, Pomník Klementa Gottwalda, evidenčný list č. G5, inv. č. 37/81, rok odhalenia 1980.

28 PAMING – Mestský investor pamiatkovej obnovy, Pomník ľudových milícií, evidenčný list č. L3, rok odhalenia 1973.

29 Osobná návšteva depozitára mi bola umožnená v júli 2019 v sprievode p. Jančára, riaditeľa GMB.

30 PAMING – Mestský investor pamiatkovej obnovy, Pomník V. I. Lenina, evidenčný list č. L4,

rárskom námestí a bustu Františka Kubača z námestia Slobody. Okrem spomínaných sôch a pomníkov GMB získala do svojej správy aj 11 pamätných tabúl.³¹ Milicionára s podstavcom a pomník Lenina odstránili pracovníci technických služieb v júni 1990. Prevodné práva hospodárenia s národným majetkom (sochami, pomníkmi a pamätnými tabuľami) prešli na GMB v roku 1992.³² Týmto môže GMB so sochami narábať, t. j. presúvať, reštaurovať alebo vystavovať bez nutného súhlasu majiteľa, čiže štátu.

Významnejšie diela pražských ulíc a námestí sa vo väčšine prípadov presunuli do Galérie hlavného mesta Prahy (GHMP) alebo do Lapidária Národného múzea. Demontované sochy, často ešte zabalené do plachiet alebo vriec, umiestnila GHMP na záhradu Bílkovej vily na Prahe 6.³³ Neskôr, kvôli rekonštrukcii a úpravám vily, boli premiestnené do hangára letiska v Rané pri meste Louny. V prípade pamätníkov s vojenskou tematikou prevzalo záštitu Vojenské historické múzeum, ktoré ich uskladnilo v depozitári v Lešanoch.

Ničenie symbolov

Za problematický relikť doby nedávno minulej považovala bratislavská verejnosť v roku 1990 súsošie Klementa Gottwalda na rovnomennom námestí v centre Bratislavy. Samotná plocha námestia prešla od začiatku 20. storočia razantnou premenou.³⁴ V polovici 70. rokov sa začalo uvažovať o novej úprave priestoru. Hlavné ťažisko budúceho námestia mal tvoriť veľkorysý pomník

rok odhalenia 1970.

- 31 Dokumentácia PAMING-u sa nachádza v mestskej organizácii GIB (Generálny investor Bratislava) u Jozefa Tótha, bývalého zamestnanca PAMING, ktorý mal na starosti odstraňovanie sôch v 90. rokoch. Dnes pracuje v GIB.
- 32 PAMING – Mestský investor pamiatkovej obnovy, Hospodárska zmluva č. 6/92 o prevode práva hospodárenia.
- 33 Podľa slov Karla Ksandra, člena predsedníctva Klubu za starou Prahu, riaditeľa Národného technického múzea.
- 34 Priestranstvo Firšnálu bolo často využívané na vojenské cvičenia. Za Slovenského štátu mal priestor, na ktorom sa uskutočňovali vládne manifestácie, prejsť kompletnou architektonickou úpravou, ktorá súvisela s plánovanou výstavbou administratívnych a vládnych budov. Jeho súčasťou malo byť aj trvalé slávnostné nástupisko vojenských a gardistických jednotiek a socha Andreja Hlinku v nadživotnej veľkosti. Najvýraznejšou premenou prešiel priestor až po roku 1947, v súvislosti s vyvlastňovaním pozemkov a konfiškáciou majetku, najmä „zradcov národa“, maďarského a nemeckého obyvateľstva Bratislavy. Zdĺhavá výstavba nových komplexov si vyžiadala odstránenie starších objektov a dlhodobú asanáciu celého priestoru. Pozri bližšie: ZAVACKÁ. „Dôležité mesto“. Hlinkova mládež a Bratislava. In HYROSS a KURINCOVÁ. *Bratislava. Zborník Múzea mesta Bratislavy*. Bratislava: Múzeum mesta Bratislavy, 2009, zv. 21, s. 87-98; SZALAY. Priemet vyvlastňovacej legislatívy do plánovania Bratislavy ako hlavného mesta v prvej polovici 20. storočia; príklad Námestia slobody. In *Architektúra & Urbanizmus*, 2018, roč. 52, č. 1-2, s. 19-36.

Klementa Gottwalda.³⁵ Gottwaldovo monumentálne vyobrazenie vznikalo celých päť rokov. Slávnostné odhalenie súsošia sa uskutočnilo za početnej účasti najvyšších straníckych predstaviteľov 13. novembra 1980, pri príležitosti 85. výročia Gottwaldovho narodenia.³⁶ Najzaujímavejšia je však v tomto kontexte premena verejného priestoru Gottwaldovho námestia po roku 1989. Prvé reakcie na novembrové udalosti sa prejavili v častom poškodzovaní Gottwaldovho súsošia vo forme graffiti, nápisov či miernejších intervencií, v podobe klapiek na očiach na Gottwaldovej hlave.³⁷ V novembrovom vydaní *Večerníka* z roku 1989 vyzýval odbor pamiatok k uvedomenosti občanov a k zvýšenej ochrane pamiatok.³⁸ Apel na spoluobčanov nemal dlhodobý účinok. Začiatkom nového roku si bolo možné na pamätníku prečítať nápis: „*Vrah*“ a „*Alibaba a 40 zbojníkov*“, pričom tvár a ruky postavy Klementa Gottwalda boli poliate červenou farbou.³⁹

Hneď začiatkom januára 1990 došlo k spontánnemu, i keď za súčinnosti odbornej komisie „spontánne riadenému“ premenovávaní ulíc a námestí. Návrh nového názvu Gottwaldovho námestia, na ktorom ešte stále stál pomník prvého komunistického prezidenta, bolo niekoľko. Komisii pre názvoslovie sa najviac pozdávalo „Námestie 17. novembra“, no nakoniec zvíťazil názov z minulosti „Námestie Slobody“. Túžba po zmene bola pretavená do aktivity ľudí. Takmer hneď po novembrových a decembrových demonštráciách začali pracovať novovytvorené komisie za takmer neustálej účasti verejnosti alebo médií. V polovici januára 1990 zasadala výtvarná rada mesta, ktorá spolu so zástupcami Národného výboru, Slovenského národného múzea a študentmi štrajkového výboru rozhodovala o osude (nielen) Gottwaldovho súsošia. Prítomná časť študentov sa o pomníku vyjadrila: „*Študenti, ktorí sedia v posluchárňach hneď naproti súsošiu K. Gottwalda, sú pripravení kedykoľvek prísť so zbijačkami a postarať sa o jeho odstránenie.*“⁴⁰ Zo spoločného stretnutia komisie vzišiel návrh na obalenie pomníka spolu s vyznačením informácie ohľadom jeho budúceho osudu, teda kompletného odstránenia súsošia. Týmto sa malo predísť jeho ďalšiemu poškodzovaniu. Fotografia z 22. januára 1990 dokazuje, že k navrhovaným opatren-

35 BELLUŠ. Gottwaldovo námestie a Gottwaldov pomník – súťaž na pomník K. Gottwalda v Bratislave. In *Výtvarný život*, 1961, č. 2, s. 42-49.

36 PETRÁŠ. Štefan. Foto. In *Archív TASR* [online]. 7. júl 1980 [cit. 2022-12-19]. Dostupné na: <https://www.vtedy.sk/galeria/namestie-gottwaldovo-uprava/2> ; ANDOR, Vlasto. Foto. In *Archív TASR* [online]. 13. 11. 1980 [cit. 2022-12-19]. Dostupné na: <https://www.vtedy.sk/galeria/namestie-gottwald-bratislava/1?currentPhoto=2>

37 Fotografia. In *Bystřicoviny* [online]. [cit. 2022-12-19]. Dostupné na: <https://www.bystřicoviny.sk/historia-2/vitazny-februar-1948-ma-sedemdesiat-rokov/attachment/socha-gottwalda/>

38 Už bez vandalizmu. In *Večerník*, 30. 11. 1989, roč. 34, č. 236, s. 5.

39 Fotografia. In *Večerník*, 8. 1. 1990, roč. 35, č. 5, s. 2.

40 MUCHOVÁ. Stanú sa dokumentom svojej doby. In *Večerník*, 15. 1. 1990, roč. 35, č. 10, s. 5.

niam aj skutočne došlo.⁴¹ V marci roku 1990 zahaľovali sochu pomocou žeriavu viackrát a podľa reakcií verejnosti bolo toto rozhodnutie správne:

„Kto by ich nepoznal? Ešte i dnes kraľuje námestiu Slobody (niekdajšiemu Gottwaldovmu), od istého času však cudne zakryté plachtou. Nečakajú na slávnostné odhalenie. Práve naopak. Čakajú na deň, kedy ich celkom potichu odvezú. Ich frankensteinovsky hranaté obličaje s temnými očami, hľadiacimi kamsi do dialav, už nestrašia deti. Ich golemovské postavy, lopatovité ručiská so zatátnymi päťami aspoň vďaka plachte zmizli z očí Bratislavčanov.“⁴²

Aj keď o osude sochy už bolo rozhodnuté, stále nebol jasný spôsob jej odstránenia. Masívnosť súsošia nedovoľovala jednoduchú operáciu pomocou žeriava, ako v mnohých iných prípadoch. Keďže jeho dolná časť bola pribetónovaná k zemi, možným riešením sa ukázalo použitie výbušnín ako pri pamätníku Stalina v Prahe na Letnej v roku 1962. V bratislavskom prípade však nemal byť objekt úplne zničený. Zástupcovia štrajkových výborov a VPN tiež nechceli pristúpiť k odstráneniu pomníka pred začatím prvých slobodných volieb, ktoré sa konali začiatkom júna 1990. Vzhľadom na problémy s jeho fixáciou na podlažie sa pristúpilo k možnosti postupného rozobratia. V prvej fáze demontáže boli 27. júna 1990 zo súsošia odpílené všetky hlavy a prevezené do depozitára Galérie mesta Bratislavy, kde mali byť uskladnené, kým sa pre nich nenájde vhodnejšie miesto vo forme skanzenu či múzea.⁴³ Zvyšky megalomanského projektu predchádzajúceho režimu zostali na pôvodnom mieste až do konca novembra 1990, keď prišlo k ich úplnému odstráneniu pomocou výbušnín. Napriek silnému výbuchu sa pamätník nepodarilo úplne zničiť. Z jeho torza, ktoré sa skladalo zo železobetónovej konštrukcie, trčali aj naďalej železné tyče, ktoré museli pracovníci technických služieb odstrániť ručne. Plocha námestia sa „oslobodila“ od nežiaduceho pamätníka, ale pozostatky z výbuchu sa povalovali na mieste ešte nejaký čas.

„Na námestí Slobody, na mieste, kde sa vypínal mohutný nevkusný monument, bola len hĺba rozbitého kamenia. Po nej pobehovali šantiace deti a tešili sa novej zábave. Väčšiu radosť však bezpochyby mali ich rodičia a náhodní okoloidúci. Ved' námestie Slobody je vlastne slobodné až teraz.“⁴⁴

41 Fotografia. In *Večerník*, 22. 1. 1990, roč. 35, č. 15, s. 4.

42 Vysvetlené mátohy. In *Večerník*, 21. 3. 1990, roč. 35, č. 57, s. 4.

43 Demontáž súsošia. In *Večerník*, 10. 7. 1990, roč. 35, č. 132, s. 1.

44 LACIAK. Konečne slobodné. In *Večerník*, 26. 11. 1990, roč. 35, č. 230, s. 4.

Niektoré zachované časti boli prevezené do školy úžitkového výtvarníctva a mali slúžiť študentom pri ich umeleckých realizáciách. Ku konečným úpravám pamätníka a jeho okolia došlo v júni 1991 formou výsadby zelene.

Sochy Klementa Gottwalda zachádzali niekedy do neštandardných vyobrazení. Medzi netypické pomníky patrí určite súsošie v Odrách na Novojičínsku. Zástupcovia mesta sa rozhodli pre zriedkavú kombináciu dvoch vodcov proletariátu a zároveň sovietsko-československého prepojenia Stalina s Gottwaldom. Na československom území sa kombinácie vodcov využívali len veľmi málo, preto je dané súsošie možné považovať za raritu. V roku 1953 priviezli pred miestny barokový zámok obrovský kus pieskovcového kameňa, z ktorého priamo na mieste začali tesat' obrysy postáv. Pomník v Odrách odhalili za finančného príspevku miestneho obyvateľstva v roku 1954, teda rok po smrti oboch pomníkových „protagonistov“. Napriek odsúdeniu kultu osobnosti po roku 1956 sa Stalinovi, vďaka Gottwaldovej prítomnosti, podarilo na pomníku prežiť. Keďže súsošie tvorilo jednu celistvú hmotu, odstránenie časti kameňa mohlo znamenať trvalé poškodenie celej sochy.⁴⁵

Avšak to, čo sa nepodarilo odstrániť v čase „destalinizácie verejného priestoru“ po roku 1956, bolo úspešne vykonané krátko po nežnej revolúcii. Mestský národný výbor v Odrách dostal v priebehu niekoľkých týždňov tri listy, v ktorých anonymný pisateľ žiadal okamžité odstránenie súsošia s vyhrážkou jeho odpálenia. Verejná bezpečnosť vzápätí navýšila počet policajných hliadok v priestoroch námestia. V čase výpadku elektriny využili neznámi páchatelia absenciu hliadky a pomocou železnej tyče odstránili obom postavám hlavy. Ruky sôch bez hláv poliali červenou farbou. Na druhý deň mohli „upravený“ pomník s hlavami pri nohách a s nápisom „*Už nás bolí nohy a vyšli jsme z módy*“ obdivovať všetci občania prechádzajúci cez námestie mesta.⁴⁶ V roku 1990 bolo súsošie z centra obce odstránené a neskôr si ho v zúboženom stave previezol na vlastný pozemok miestny podnikateľ.⁴⁷

Oba predkladané príklady poukazujú na menej častý úkaz „odrezávania“ hláv postáv na pamätníkoch. Podobné prípady nachádzame aj pri sochách pochádzajúcich zo starších období. Z väčšej časti boli chýbajúce ruky, hlavy či nos spô-

45 TOMICKÝ. Historie zámku v Odrách. In *Vlastivědné listy, příloha oderského zpravodaje* [online]. 5. 3. 2009, č. 67, s. 1-5 [cit. 2022-12-19]. Dostupné na: https://www.odry.cz/assets/File.ashx?id_org=10908&id_dokumenty=418611

46 REKOVÁ a PAVELEK. Samet si připomenou dvě města. In *Novojičínský deník* [online]. 16. 11. 2016 [cit. 2022-12-19]. Dostupné na: https://novojicinsky.denik.cz/zpravy_region/samet-si-pripomenou-dve-mesta-20161116.html

47 GABZDYL. Soudruzi přišli o hlavy. Podnikatel ale Stalina s Gottwaldem zachránil. In *MF Dnes Ostrava* [online]. 25. 2. 2014 [cit. 2022-12-19]. Dostupné na: https://www.idnes.cz/ostava/zpravy/soudruzi-prisli-o-hlavy-podnikatel-ale-stalina-s-gottwaldem-zachranil.A140225_2038482_ostava-zpravy_jog

sobené neopatrnou starostlivosťou pri prevozoch, dôsledkom nečakaných pádov v dávnej minulosti a pod. Existujú však sochy bez hláv či rúk, ktoré sa stali obeťou rôznych ideologických súperení a najmä náboženských nezhôd. Ruky protagonistov poliate červenou farbou by bolo možné interpretovať ako pokázanie na zločiny spáchané protagonistami vyobrazenými na danom objekte. Červená symbolizuje krv, ako aj reprezentatívnu farbu komunistického režimu. Odrezanie hláv a následné uloženie k nohám postáv možno chápať ako dehonestujúce gesto, ktoré malo za cieľ desakralizovať nielen objekt, ale aj jeho celkovú ideológiu a odkaz. Hlava predstavuje utvárajúce sa myšlienky. Ruky reprezentujú činy. Odrezanie hlavy a červené ruky symbolizujú pretrhnutie akýchkoľvek myšlienok a ideológie (hlava), ktoré sa následne prevetľujú do odsúdenia všetkých činov a zločinov (ruky). Celkové vyobrazenie takto poškodených pomníkov možno poňať ako túžbu po definitívnom skončení s komunistickým režimom.

Výmena symbolov

Na rozdiel od Klementa Gottwalda si Antonín Zápotocký, druhý československý komunistický prezident, musel na vytesanie do kameňa počkať dlhšie. Najvhodnejším časom pre vytvorenie jeho sochy sa stalo normalizačné obdobie, typické štedrými štátnymi príspevkami na umenie. Prvý podnet na realizáciu sochy A. Zápotockému v Prahe vzišiel začiatkom roka 1973.⁴⁸ V súvislosti s jeho minulosťou odborárskeho vodcu bola na sviatok pracujúcich, 1. mája, vypísaná umelecká súťaž na vyhotovenie sochy druhého prezidenta ako bojovníka za práva robotníkov a pracujúcich, hrdo stojaceho za myšlienkou vlády proletariátu. O rok neskôr určila komisia víťaza projektového návrhu a prvý hlinený model bol prezentovaný v roku 1976. Slávnostné odhalenie sa konalo v deň výročia pražského povstania, 5. mája 1977, za účasti Gustáva Husáka,⁴⁹ Miloša Jakeša a Vasilu Biľaka.⁵⁰

Dalo by sa očakávať, že po novembrových udalostiach bude objekt rýchlo odstránený. Opak bol však pravdou. Pomník Antonína Zápotockého nevzbudzoval toľko vášni a hnevu ako pamätníky Lenina či Gottwalda. Názov námestia, pomenovaného podľa stvárnenej postavy, sa zmenil vcelku rýchlo. Aj kvôli za-

48 Priebeh vzniku sochy A. Zápotockého bližšie: ŠINDELÁŘ. Jan. „Pan Churchill však rozhodně nebyl přítelem odborů“ Ohlédnutí za žižkovským pomníkem Antonína Zápotockého. In *Dějiny a současnost. Kulturně historická revue*, 2011, roč. 33, č. 9, s. 12.

49 Gustáv Husák tak vzdal vďaku človeku, počas vládnutia ktorého sedel vo väzení.

50 Video zo slávnostného odhalenia: Odhalování pomníků. Busty, pamětní desky a pomníky odráží ducha doby svého vzniku. Část: Pomník A. Zápotockého (1978). In *Archiv ČT24* [online]. 2016 [cit. 2022-12-19]. Dostupné na: <https://www.ceskatelevize.cz/porady/10116288585-archiv-ct24/216411058210019/cast/470201/>

hraničnej delegácii z Veľkej Británie, ktorá mala navštíviť Prahu, tlačili aktuálne politické špičky na mestský úrad, aby námestie získalo meno Winstona Churchilla. To sa napokon stalo, aj napriek nesúhlasu komisie. Stále stojaca socha Zápotockého na námestí W. Churchilla však pôsobila neadekvátne. Vzhľadom na blížiacu sa návštevu Margaret Thatcherovej bola v rýchlosti a bez akejkoľvek publicity v roku 1990 odstránená. Zápotockého prevzala do svojho depozitára Galérie mesta Prahy, kde je dodnes uskladnený. Záujem vládnych špičiek o osud námestia ale neutíchal. V roku 1999, na 10. výročie nežnej revolúcie, tu Václav Klaus, opäť za prítomnosti M. Thatcherovej, odhalil vernú kópiu londýnskej sochy W. Churchilla.⁵¹ Pražská radnica svoj výber zdôvodňovala ako dokonalé stvárnenie „*ideálu osobnej slobody a boja proti totalitným režimom, obzvlášť komunistickému*“.⁵² Verejný priestor pred ekonomickou univerzitou tak poukazuje na premenu jedného miesta po zmene politického režimu, keď sa socha, predstavujúca ideály jednej mocenskej skupiny nahradí novou, ktorej vzory sa s predchádzajúcou ideológiou nezhodujú.

Uchovanie symbolov na pôvodnom mieste

Ako ukázal už prípad pražského pomníka A. Zápotockého, verejnosť neprejavovala o osud sôch stvárnajúcich jeho osobu prílišný záujem. Aj vďaka nevšimavosti a ľahostajnosti „prežil“ do dnešných dní pomník v jeho rodnej obci Zákolany neďaleko Kladna. K 100. výročiu narodenia A. Zápotockého tu bola v roku 1984 odhalená verná kópia kladenského pomníka.⁵³ Debaty ohľadom existencie a zotrvania sochy sa začali krátko po roku 1989 a pretrvávajú takmer dodnes. Pri svojich pravidelných zjazdoch a kladení vencov sa pri nej každoročne stretávajú českí komunisti. Uctievanie predstaviteľa komunistického režimu prekážalo skupine mladých výtvarníkov, ktorí v skorých ranných hodinách ešte pred pravidelným stretnutím komunistov premaľovali sochu do červeno-bieleho „ošatenia“. V červenom saku a bielych topánkach dostala postava podobu swin-

51 Video z odhalenia Churchillovej sochy dostupné v archíve Českej televízie: Odhalování pomníků. Busty, pamětní desky a pomníky odrážejí ducha doby svého vzniku. Část: Socha W. Churchilla (1999). In *Archiv ČT24* [online]. 2016 [cit. 2022-12-19]. Dostupné na: <https://www.ceskatelevize.cz/porady/10116288585-archiv-ct24/216411058210019/cast/470215/>

52 rep, zah, čtk a ids. Thatcherová vzpomněla na Churchilla. In *MF Dnes* [online]. 17. 11. 1999 [cit. 2022-12-19]. Dostupné na: https://www.idnes.cz/zpravy/domaci/thatcherova-vzpomne-la-na-churchilla.A_991117_100041_domaci_itu

53 Bronzová socha bola vymenená za model sochy, ktorý už na mieste v obci stál. Došlo k celkovej úprave parčíka, výmene podstavca a k odhaleniu novej bronzovej sochy Antonína Zápotockého. Pozri bližšie: 100. výročí narození s. Antonína Zápotockého. In *Kronika Zákolan* [online]. 1984-1987, MNV, s. 188-194 [cit. 2022-12-19]. Dostupné na: https://www.zakolany.cz/e_download.php?file=data/editor/149cs_6.pdf&original=MNV%20Zakolany%20kronika_1984-1987-mala.pdf

gového tanečníka z 50. rokov. Pretože temperové farby sú ľahko zmývateľné, premalovanie malo iba dočasnú životnosť. Mladí recesisti z umeleckej skupiny „Kovar“ pomenovali akciu pracovným názvom „Rudá se opět vrací do módy“. Ako skupina uvádza, zámerom bolo vyvolať diskusiu o osude sochy; o jej zotrvaní vo verejnom priestranstve v strede obce alebo o jej premiestnení na iné, menej exponované miesto.⁵⁴

V prípadnom odstránení Zápotockého sa vyskytlo viacero prekážok. Majiteľom sochy nie je totiž obec, ako by sa dalo predpokladať, ale súkromná firma Cimex s.r.o., ktorá ju získala v rámci akvizície viacerých objektov bývalého odborového zväzu. Avšak pozemok, na ktorom socha stojí, do obecného majetku patrí. Tým pádom akékoľvek narábanie so sochou by malo prebehnúť po spoločnej dohode obidvoch zainteresovaných strán. Firma Cimex nemá s odstránením alebo premiestnením žiaden problém a priznáva, že sochu eviduje iba ako účtovnú položku. Ohniskom problému je samotná obec a jej občania, ktorí sú podľa starostky rozdelení do dvoch táborov: „*Je tu spousta lidí, kteří se tu narodili a Zápotockého stále vnímají jako prezidenta, někteří i jako představitele doby, kdy se jim vedlo lépe. Na druhou stranu tu roste nová generace, která s umístěním jeho sochy nesouhlasí.*“⁵⁵ Daný problém sa starostka rozhodla vyriešiť v roku 2015 usporiadaním verejnej diskusie s obyvateľmi obce a širokou verejnosťou, na ktorú boli pozvaní odborníci z rôznych odvetí.⁵⁶ Prizvaní historici objasnili pôvod sochy a jej chápanie v kontexte doby, v ktorej bola socha postavená, ako aj kritický náhľad na osobu bývalého československého prezidenta Antonína Zápotockého. V osobných názoroch vyjadrili podporu myšlienke vytvorenia vysvetľujúcej tabule. Všetci z menovaných však prízvukovali, že rozhodnutie o osude sochy je len na samotných občanoch obce. Počas diskusie sa tiež objavili podnety na znesenie postavy Zápotockého z vysokého podstavca, čím by sa podľa mnohých znížila miera glorifikácie jeho osoby. Drvivá väčšina zúčastnených súhlasila so zachovaním sochy na jej pôvodnom mieste s možnosťou, že k nej

54 Viac o problematike sochy v Zákolanech v reportáži: VONDRÁČEK. Boj o pomník. In *Reportéři ČT* [online]. Česká televize, 16. 12. 2013 [cit. 2022-12-19]. Dostupné na: <https://www.ceskatelivize.cz/porady/1142743803-reporteri-ct/213452801240048/cast/297861/>

55 FORMÁNKOVÁ. Mladí lidé pomalovali v Zákolanech sochu Zápotockého. Prý z recese. In *MF Dnes Praha a Střední Čechy* [online]. 13. 11. 2012 [cit. 2022-12-19]. Dostupné na: https://www.idnes.cz/praha/zpravy/pomalovana-socha-antonina-zapotockeho-v-zakolanech.A121109_1851959_praha-zpravy_sfo

56 Verejná diskusia s názvom *Pomník Antonína Zápotockého v Zákolanech* sa konala 14. novembra 2015 v miestnej reštaurácii „U Libuše“. Zúčastnili sa jej viacerí historici: Ondřej Matějka z Ústavu pro studium totalitních režimů, Jakub Rákosník z Filozofickej fakulty Univerzity Karlovej, Josef Tomeš z Masarykovho Ústavu AV ČR a Otto Urban z Akadémie výtvarných umení. Celú diskusiu viedol známy moderátor z televíznej relácie Historie CZ Vladimír Kučera. Diskusie som sa osobne zúčastnila ako pozorovateľ.

v budúcnosti pribudne i vysvetľujúca informačná tabuľa.⁵⁷ Funkčnosť riešenia pridaním textu má svoje úskalia v chápaní sochy ako miesta pamäti a nie v jej obradnom uctievaní. Vytvorenie takého konsenzu sa v mnohých prípadoch zdá byť nerealistické, ako napríklad v prípade sochy Koneva v Prahe.

Vznik skanzenov a múzeí

Ako bolo spomenuté vyššie, najčastejším domovom odstránených symbolov po novembri 1989 sa stali depozitáre miestnych múzeí a sklady technických služieb miest. Avšak nie všetky sochy sa zachovali, niektoré boli poškodené alebo v horšom prípade nenávratne zničené. Kvôli zabezpečeniu ochrany týchto diel sa začiatkom roku 1990 uvažovalo o vytvorení československého skanzenu totality. „*Nechceme pripustiť prípady barbarského ničenia pomníkov, známe z dávnejšej i nedávnej minulosti, ale i zo súčasnosti. Prejavme svoju kultúrnosť uznaním práce vynaloženej na vytvorenie pomníka i keď s ním nesúhlasíme.*“⁵⁸ Stanovisko Mestskej správy pamiatkovej starostlivosti a ochrany prírody v Bratislave (MSPSO) podporovalo myšlienku premiestnenia predmetných pamiatok do vopred pripraveného priestoru, aby sa tak stali „dokumentom svojej doby“. Väčšine obyvateľstva sa nápad vytvorenia skanzenu pozdával a už v tej dobe v ňom videli kredit do budúcnosti: „*Ak by [...] vznikol skanzen pompéznych sôch, „veľdiel“ veľkých tvorcov, ak by tu zostalo zanechané dedičstvo socializmu v kamennej či železnej podobe – či by to nebola pre ľudí v roku 2500 zaujímavá atrakcia?*“⁵⁹

Pred 17. novembrom vzišiel zo strany recesistickej skupiny Společnost za veselejší současnost nápad na vyhlásenie obce Bezpráví za hlavné mesto Československej republiky. Ponovembrové udalosti a postupná eliminácia symbolov mali za následok, že svojím názvom sa obec Bezpráví javila ako ideálne miesto uskladnenia všetkých búst, sôch a pomníkov z čias komunizmu. Podľa tradičných rituálov komunistických predstaviteľov, nadšenci tejto ideí slávnostne položili 9. decembra 1989, v predvečer Dňa ľudských práv, základný kameň skanzenu totality. Jeden zo zakladateľov tejto recesistickej skupiny opísal jeho zamýšľanú podobu:

„*Představa byla prostá. Navězt do přírodního prostoru v Bezpráví sochy potentátů a symboly komunismu (že jich tehdy bylo v každém městě dost), volně je zasadit do krajiny a nechat je postupně zarůst mechem. Vzniklo by tak symbolické přírodní obludárium, kam by mohly následné generace rodičů vodit své děti a připomínat jim naši pošramocenou minulost.*“⁶⁰

57 Ani po siedmich rokoch (v roku 2022) sa situácia okolo sochy Zápotockého v Zákolanoch nezmenila. Socha stojí na svojom pôvodnom mieste, na pôvodnom podstavci a bez informačnej tabule.

58 Prispejte so svojimi návrhmi. In *Večerník*, 8. 1. 1990, roč. 35, č. 5, s. 5.

59 VÁCLAVÍK. Nech zostanú mementom. In *Večerník*, 9. 1. 1990, roč. 35, č. 6, s. 1.

60 Citované z: BLAŽEK. Happeningem proti totalitě. Společnost za veselejší současnost v roce

Podomácky vyrobený plagát oznamoval potencionálnym uchádzačom, aby sa vyzbrojili čajom a kvetinou. Čajom kvôli nízkym teplotám, kvet mal byť darom pre budúci pamätník *Všemu Bezpráví*. Do dovtedy neznámej obce, v ktorej býval iba jeden obyvateľ, prišlo vlakom z Prahy a okolia okolo 150 ľudí. Pri pamätnom kameni napokon okrem kvetov uložili aj rôzne obrazy, knihy, medaile či busty. Myšlienka vytvorenia skanzenu totality v obci Bezpráví sa nakoniec nere realizovala. Skupina ľudí okolo *Společnosti za veselejší současnost* nemala pevnú organizačnú štruktúru, fungovala skôr na báze happeningu a efemérnych umeleckých akcií. Bára Štěpánová, vtedajšia členka tohto recesistického a humorného zoskupenia, neskôr v rozhovore spomenula, že im na dotiahnutie myšlienky chýbali nielen finančné prostriedky, ale aj organizačné schopnosti: „*Vezla se tam spousta artefaktů, symbolů doby minulé, a musím říci, že kdybychom byli věděli, jak na to a sehnali peníze, bylo by docela hezké udělat v Bezpráví skanzen totality.*“⁶¹

Oficiálne miesto pre uskladnenie odstránených sôch v podobe centrálného skanzenu či múzea sa v Čechách ani na Slovensku nikdy nepodarilo zrealizovať. Podobné projekty pre „muzealizáciu“ pomníkov vznikli v Maďarsku, kde bol v roku 1993 založený Memento Park, v Litve, kde sa v roku 2001 podarilo otvoriť Grutas park a o niečo neskôr otvorili v Sofii Múzeum socialistického umenia. Prvé dve miesta sú tzv. open-air múzeá, situované vo vonkajších priestoroch. Budapeštiansky park je spravovaný štátnymi orgánmi. Litovský park je hybridným podnikom založeným na kombinácii finančného daru súkromného podnikateľa a štátnej pomoci vo forme poskytnutia sôch a pamätníkov.

Nemožno však povedať, že by na Slovensku alebo v Čechách neexistovali múzeá, ktoré vo svojich priestoroch ponúkajú pohľad na sochy Lenina a Gottwalda. Súkromné *Múzeum komunizmu*, ktoré vzniklo už v roku 1991, vystavuje vo svojich priestoroch v centre Prahy sochu Lenina v nadživotnej veľkosti.⁶² V Bratislave v roku 2013 bolo na dobrovoľnej báze zriadené *Múzeum zločinov a obetí komunizmu*. Ako už sám názov napovedá, aktivity múzea smerujú skôr k vypovedaniu svedectiev o krivdách a zločinoch komunistického režimu. Na

1989. In *Pamět a dějiny: revue pro studium totalitních režimů*, 2014, roč. 8, č. 3, s. 22. V roku 2022 vyšla rozšírená verzia v podobe knihy: BLAŽEK. *Happeningem proti totalitě*. Praha 2022.

61 HUBENÝ. Recesisté otevřeli skanzen totality v Bezpráví přesně před 25 lety. In *MF Dnes Pardubice* [online]. 9. 12. 2014 [cit. 2022-12-19]. Dostupné na: https://www.idnes.cz/pardubice/zpravy/recesiste-symbolicky-ukoncili-komunistickou-vladu.A141209_2122882_pardubice-zpravy_msv

62 Publikácie k téme Múzeí komunizmu: APOR a SARKISOVA. *Past for the Eyes: East European Representations of Communism in Cinema and Museums after 1989*. Budapest 2008; TODOROVA, DIMOU a TROEBST, eds. *Remembering Communism: Private and Public Recollections of Lived Experience in Southeast Europe*. Budapest 2014; KAZALARSKA. *Pamet i istoria v muzeya. Muzeifikatsiyata na komunizma v Tsentralna i Iztochna Evropa sled 1989*. Thesis. Sofia, 2010.

skromnej výstave je možné vidieť pár búst hlavných komunistických protagonistov. Za posledných tridsať rokov vzniklo aj mnoho múzeí a výstav reflektujúcich obdobie komunizmu. Zvlášť obľúbenými sa stali tzv. retro múzeá a výstavy, ktoré sa zameriavajú najmä na design, módu a produkty vyrábané počas spomínanej doby. Jedným takýmto príkladom je *Retromúzeum* nachádzajúce sa v Schillerovom dome v českom meste Cheb, ktoré vystavuje predmety ilustrujúce život a každodennosť v socialistickom Československu.⁶³ Brány múzea boli otvorené v roku 2016 za podpory mesta, ako aj rôznych múzeí, ktoré zapožičali svoje predmety pre vznik dočasných a stálych výstav.

Múzeá tohto typu ale nemožno považovať za projekty zacielené na zhromažďovanie sôch a pamätníkov na jednom priestore, aké sú v Maďarsku, Litve alebo v Bulharsku. Obdobné nápady sa začali objavovať najmä v regiónoch. Aj to skôr zhodou okolností, než s jasným zámerom vybudovania parku sôch. Jedným z nich je *Rudé lapidárium* v Chebe, umiestnené v záhrade Františkánskeho kláštora, v ktorom sídli miestny archív.⁶⁴ V zadnej časti sa nachádza niekoľko odstránených miestnych pamätníkov. Vidieť tu možno napríklad sochu Lenina, ktorá stála od roku 1979 v centre mesta. Vo februári 1990 ju z piedestálu odstránili a previezli do dvora archívu, kde spolu so sochou Fučíka a súsosím pohraničníka so psom tvoria miniskanzon odstránených miestnych ikon komunizmu. Posledná z menovaných sôch dodnes vzbudzuje konfliktné reakcie v názoroch občanov. Pohraničník so psom, nazvaný „*Na stráži mieru*“, stával od roku 1955 na mieste zlikvidovaného pomníka amerických vojakov, ktorý bol odstránený roku 1951. Nebol však prvým, ktorý stál na tomto mieste v mestskom parku. V roku 1946 práve kvôli chystanej výstavbe pomníka americkým vojakom nechali vyhodiť do vzduchu pomník padlým chebským vojakom v prusko-rakúskej vojne z roku 1866, ktorý tam stál od roku 1912. Socha pohraničníka bola z miesta príkladného prekrývania histórie odstránená a namiesto nej v roku 1990 znovu odhalili nanovo postavený pamätník americkým vojakom. Medzitým socha pohraničníka kolovala po viacerých miestach, až sa v roku 2003 usadila v spoločnosti Lenina a Fučíka na záhrade za archívom. V roku 2016 si ju do svojho pripravovaného vojenského múzea zapožičal súkromník. Slávnostné vztýčenie sochy pohraničníka sa ale nestretlo s pozitívnymi ohlasmi verejnosti, preto socha putovala naspäť do skanzenu v Chebe.

Najväčším skanzenom čo do priestoru a počtu diel sa stala netradičná expozícia sôch v Blanenskej zlievarni, ktorá vznikla v roku 2008. Majiteľ sa rozhodol zachovať a v mnohých prípadoch zachrániť sochy, ktoré boli v minulosti vytvo-

63 Múzeum je pobočkou Galérie výtvarného umenia. Viac info [cit. 2022-12-19]. Dostupné na: <http://www.retromuseum.cz/>

64 KARELOVÁ. *Tajemná místa komunismu. Fascinující místa české historie*. Brno; Praha 2018, s. 110.

rené práve v tejto zlievarni. Expozícia, nachádzajúca sa vo vonkajších priestoroch, pozostáva z viacerých sôch a pomníkov vybudovaných počas komunizmu, ale obsahuje aj niekoľko novodobých diel. Spoza plotu vytrča trojmetrová postava Gottwalda.⁶⁵ Socha, ktorej ruky boli poliate červenou farbou, bola zre-novovaná a očistená. Hneď vedľa nej stojí obdobne veľká socha bulharského komunistického predstaviteľa Georgi Dimitrova či Fučíkova busta. Zlievareň v budúcnosti plánuje doplniť svoje exponáty o pomníky Masaryka, Beneša či Lenina, ktoré boli v minulosti tiež odliate v závode. Kvôli častému poškodzova-niu vystavených predmetov, uložených za plotom a vrátnicou, sa majiteľ rozho-dol monitorovať priestor bezpečnostnými kamerami.

Jediné miesto v Čechách, ktoré sa formou a obsahom približuje open-air mú-zeám v zahraničí, je cintorín na Olšanoch v Prahe. Vďaka iniciatívam českej komunistickej strany vznikol okolo čestného pohrebiska sovietskej armády ne-typický skanzen. V priestoroch neoficiálneho „odkladiska“ predmetov z minu-lého režimu pribudla ako prvá v roku 2002 socha pražskej komunistky Jožky Jabůrkovej.⁶⁶ O dva roky neskôr jej českí komunisti vybavili spoločnosť v po-dobe pomníka Jana Švermu.⁶⁷ V roku 2012 sem premiestnili aj sochu Júlia Fu-číka, ktorá 20 rokov „oddychovala“ v depozitári Galérie Mesta Prahy. Symbol mladosti a životného ideálu komunizmu so svojím notoricky známym heslom „*Lidé bděte!*“ tak skončil paradoxne na cintoríne. Najstrmší pád v pomníkovej tvorbe po roku 1989 predstavuje práve postava Júlia Fučíka. Fučík znamenal pre politickú moc v čase normalizácie dôležitý prvok v inštrumentalizácii verej-ného priestoru. Pražský pomník J. Fučíka vznikol po zdĺhavých schvaľovacích procesoch pred holešovickým výstaviskom (vtedajší Park kultúry a oddychu Jú-liusa Fučíka) v roku 1979 s vyše päťročným meškaním oproti pôvodnému plá-nu.⁶⁸ Realizácia pomníka sa oddaľovala aj kvôli fontáne, ktorá stála v priestore plánovanej výstavby. Ako sa neskôr ukázalo, výber miesta nebol najšťastnejší. Už rok po slávnostnom odhalení chýbali v nápise na podstavci niektoré písme-ná. Celkovo dochádzalo k častým poškodeniam, keďže ľudia si na schodíkoch pomníka zriadili oddychové miesto so všetkými atribútmi hostinca. Ako uvádza reštauračná správa: „*Část pomníku byla velmi znečištěná potravinovými odpad-ky, pomazaná sýrem, čokoládou a jinými potravinami, plastický bronzový nápis*

65 ALEXA. Klement Gottwald se po letech stěhoval. In *Zpravodaj města Blanska*, 12. 3. 2008, č. 5, s. 1.

66 Socha stála v Prahe 5 od roku 1965. Po prevrate bola v roku 1992 uložená v depozitári mest-skej galérie.

67 Švermov pomník postavili v roku 1969 pri Štefánikovom moste v Prahe a odstránený bol v roku 1999.

68 Ako špeciálneho experta prizvali do poroty pre vytvorenie diela Gustu Fučíkovú, manželku Júliusa Fučíka.

byl pomalovaný a konturovaný pastelkami. “⁶⁹ V máji 1990 Národní výbor Prahy rozhodol o odstránení Fučíkovej sochy a o uložení do depozitára Galérie hlavného mesta Prahy. Na pôvodnom mieste zostal prázdny stupňovitý podstavec, ktorý je dodnes využívaný ako „oddychová zóna“ pre okoloidúcich. V jeho strede sa nachádza reklamný billboard. Socha sa po 10 rokoch z iniciatívy Spoločnosti Júliusa Fučíka a českých komunistov presťahovala na Olšanský cintorín.

Nové využitie symbolov

Niektoré Gottwaldove a Leninove pomníky prešli nezvyčajnou premenou. Vo Vsetíne, Pelhřimove, Jihlave alebo v Havířove ich vlastníci darovali na ďalšiu recykláciu, roztavenie a následné využitie pre iný pamätník. V prípade pamätníkov z menovaných miest išlo o vyhotovenie častí súsošia lidických detí.⁷⁰ Nápad na vytvorenie pamiatky Lidiciam začala v roku 1975 realizovať sochárka Marie Uchytlová. Príprava 82 postáv detí bola kvôli veľkému počtu figúr dokončená až v roku 1989, chýbali však financie na odliatie do bronzu. Kvôli nedostatku finančných prostriedkov vznikol v roku 1992 Spolok pre realizáciu pomníka. Medzi peňažnými darmi zo zahraničia sa objavili aj ponuky niektorých miest na poskytnutie bronzu z neželaných symbolov, ktoré boli po revolúcii odstránené. Nie všetky mestá s darovaním vzácneho materiálu jednohlasne súhlasili. Napríklad starosta mesta Příbram sa do diskusií o poskytnutí bronzového materiálu z odstránenej sochy Gottwalda⁷¹ osobne vložil a zabránil tak, aby návrh zastupiteľstva vôbec prešiel. V argumentácii upozorňoval na výnimočnosť diela od sochára Břetislava Bendu, ktorý zhotovil maketu Gottwaldovej figuratívnej sochy pre mesto Písek. Příbramské dielo je síce len odliatkom pôvodnej sochy z Písku, no keďže písecký Gottwald bol po revolúcii roztavený práve pre súsošie lidických detí, z příbramského Gottwalda sa stal jediný zostávajúci originál.⁷²

Viacere mestá sa snažili odstránené sochy predstaviteľov komunistického režimu speňažiť. Bývalé modly, ktoré sú dnes pre mnohých raritou, sa už v roku 1990 stali atraktívnym lákadlom v zahraničí, či už pre ich ďalšie komerčné využitie, alebo pre rozvoj miestneho cestovného ruchu. Asi najdobrodružnejšie skončila popradská socha Lenina od bulharského sochára Emila Venkova, ktorá sa predala až do amerického Seattlu. Sochu osadenú na námestí v Poprade iba

69 ŠINDELÁŘ. Národní hrdina (v záloze) historie pražského Fučíkova pomníku. In *Dějiny a současnost*, 2017, roč. 39, č. 3, s. 35.

70 ŠINDELÁŘ. Z dobrého truhláře stal se ještě lepší betonář. Gottwaldovy sochy a pomníky v Československu. In *Dějiny a současnost*, 2018, roč. 40, č. 2, s. 37-40.

71 Miestny národný výbor rozhodol na schôdzi z dňa 29. decembra 1989 o odstránení sochy, ktorá bola neskôr uložená v priestoroch Technických služieb mesta Příbram.

72 Na sochu z Příbrami sa viaže aj známy incident z roku 1978, keď pod ňou vybuchla nálož a poškodila tak torzo pamätníka.

pár mesiacov pred pádom režimu kúpil od mesta Lewis Carpenter v roku 1993 za 13-tisíc dolárov. Za získané peniaze mesto uvažovalo dostavať zimný štadión. Carpenter, ktorý v Poprade vyučoval angličtinu, ju nákladne (až za dvojnásobok kúpnej ceny) previezol v troch častiach loďou do Ameriky.⁷³ Za nápadom odkúpenia a inštalácie päťmetrového bronzového Lenina v zámorí bol marketingový ťah, snaha prilákať zákazníkov do Carpenterovej plánovanej slovenskej reštaurácie. Majiteľ sochy o rok neskôr nečakane zomrel a jeho rodina ju darovala mestu Seattle, kde na námestí Taco del Mar stojí dodnes.

Záujem okolo predaja komunistických reliktov neútlacha ani posledné roky. V júni 2017 sa v Bavorsku konala medzinárodná aukcia, na ktorej figurovalo šesť sôch predstaviteľov komunistického režimu.⁷⁴ Na predaj boli popri Leninovi a Ernstovi Thälmannovi⁷⁵ ponúkaní aj československí komunistickí predstavitelia Gottwald a Zápotocký. Najväčším ťahúňom predaja malo byť vyobrazenie Lenina a dvojice budovateľov, ktoré v minulosti dominovali námestiu v Drážďanoch. Ďalšou raritou bola jedna z mála zachovaných sôch Stalina, pochádzajúca zo Zábrehu na Morave. Stalinov pamätník tam dominoval hlavnému námestiu. Kvôli výstavbe pomníka osloboditeľom ho v 80. rokoch presunuli na kraj neďalekého parčíka. V decembri 1989 Stalin putoval ďalej – z verejného priestoru ho presunuli do miestneho kamenárstva.⁷⁶ Mesto neskôr formou inzerátu ponúklo sochu na predaj za 50 tisíc dolárov. Získané financie mali byť použité na rekonštrukciu miestnej nemocnice. Vďaka svojej netradičnosti sa inzerát dostal aj do zahraničných novín a o sochu prejavilo záujem šesť kupcov. Najvyššiu cenu ponúkol kamenár Josef Kurz z Nemecka, kam socha v roku 1993 putovala. Postupom času získaval Stalin na hodnote, pretože jeho cena stúpala a vyvolávacia suma na bavorskej aukcii v roku 2017 bola stanovená na 58-tisíc eur. Socha Zápotockého sa na tejto aukcii predávala za o čosi menej, 22-tisíc eur. Najlacnejší spomedzi komunistických relikvií bol Gottwald za 18-tisíc eur. Všetky tri sochy pochádzajúce z Čiech spolu s ďalšími troma z Nemecka získal v 90. rokoch vyššie menovaný kamenár Josef Kurz. Po Kurzovej smrti sa jeho syn snažil o ich predaj. Aukcia sa aj napriek veľkej reklamnej kampani a zvýšenému mediálnemu ohlasu skončila neúspešne, bez jedinej predanej sochy.⁷⁷

73 FŮLÖPP. Obrovský Lenin putuje ako skladačka. In *Slovenský východ*, 6. 5. 1993, s. 3.

74 Katalóg aukcie Auktion. Monumentale skulpturen. Lenin. Stalin, Thälmann, Gottwald, Zápotocký [online]. 17. 6. 2017 [cit. 2022-12-19]. Dostupné na: https://www.auktionspunkt.de/images/Auktionen/2017/lenin/auction-catalog-dictator-sculptures_web.pdf

75 Ernest Thälmann, vedúca postava nemeckej komunistickej strany z rokov 1925 až 1933.

76 RYBIČKOVÁ, Stanislava. Před dvaceti lety Stalin opouštěl na jeřábu Šumperk. In *Šumperský a Jesenický deník* [online]. 28. 11. 2009 [cit. 2022-12-19]. Dostupné na: https://sumpersky.denik.cz/zpravy_region/podivejte-se-pred-dvaceti-lety-socha-diktatora-sta.html

77 ČTK. O sochy Stalina ani Gottwalda není zájem. V Německu se je nepovedlo prodat. In *Český rozhlas* [online]. 17. 6. 2017 [cit. 2022-12-19]. Dostupné na: <https://www.irozhlas.cz>

Dodnes je možné v rôznych internetových predajoch natrafiť na ponuky pomníkov Lenina, Gottwalda či v ojedinelých prípadoch aj Stalina. Napríklad na najväčšom predajnom portáli eBay figuruje ponuka na sochu Lenina a Stalina od rakúskeho predajcu.⁷⁸ Ešte v roku 2018 si za Stalina predajca pýtal neuveriteľných 119-tisíc dolárov s poznámkou, že ide o raritné dielo. Pri podrobnejšom náhľade na históriu jeho putovania možno len súhlasiť. Socha od svojho prvého predaja v roku 2010 prešla rukami troch majiteľov. Bronzový Stalin stál od roku 1954 v Jiráskových sadoch v Litoměřiciach. Vo vlne „destalinizácie“ verejného priestoru bol medzi poslednými premiestnený na dvor v neďalekej terezínskej Malej pevnosti. Socha tu zotrvala aj po revolúcii, keď sa objavili prvé zmienky o možnosti jej predaja. Mestský národný výbor ju ponúkol v roku 1990 na eventuálny odpredaj v aukcii starožitností a kuriozít v Londýne.⁷⁹ O rok neskôr, keď o ňu stále nikto nejavil záujem, vzniesli poslanci mestského zastupiteľstva požiadavku, aby bola „sešrotovaná a tak, aby ešte do 2. výročí Něžné revoluce přestala existovat“.⁸⁰ Až o 14 rokov neskôr, v roku 2010 sa veci dali znova do pohybu. Mesto ponúklo Stalina na opätovný predaj s cieľom vyzbierať čo možno najviac finančných prostriedkov na vybudovanie pomníka Karla Hynka Máchu. Spomedzi štyroch ponúk, z toho dvoch zo zahraničia, ponúkol najväčšiu sumu 172-tisíc českých korún kupec z Plzne.⁸¹ Skulptúra u neho dlho nepobudla a putovala ďalej. V roku 2014 ponúkal litoměřického Stalina (za nepomerne vyššiu sumu 45-tisíc eur) spolu s Leninom (15-tisíc eur) predajca zo slovenského mesta Považská Bystrica. Dvojica sôch sa nakoniec dostala k už spomínanému kupcovi z Rakúska, ktorý ich ponúka za ešte vyššiu hodnotu: Lenina za 49-tisíc a Stalina za 89-tisíc dolárov.

O predaj odstránenej sochy Gottwalda sa snažilo aj mesto Bohumín. Bola dielom známeho českého sochára Vincenta Havla a od roku 1971 stála na tamomšom námestí. Predtým patril tento priestor, až do roku 1961, Masarykovmu pomníku. Roku 1990 sochu Gottwalda odstránili a uložili do skladu. Neskôr putovala do prázdnych priestorov neďalekej základnej školy. O pár rokov neskôr sa presunula opäť, tentoraz do garáže. Začala však prekážať aj v týchto priestoroch a mesto rozhodlo o predaji. Záujem prejavili len firmy pracujúce v oblasti šrotovania a recyklácie bronzového materiálu. Na návrh zničenia historického diela mestské zastupiteľstvo nepristúpilo. Na zasadaní v septembri 2001 ho navrhlo

[cz/kultura/o-sochy-stalina-ani-gottwalda-neni-zajem-v-nemecku-se-je-nepovedlo-pro-dat_1706171826_mos](https://www.ebay.com/itm/1706171826)

78 Náhľad na portál eBay z augusta 2019.

79 In *Kronika města Litoměřice*, 1990, s. 49-50.

80 In *Kronika města Litoměřice*, 1991, s. 35.

81 In *Kronika města Litoměřice*, 2010, s. 24, 26, 76.

previesť do majetku miestnej komunistickej strany. KSČM tak získalo bronzového Gottwalda, ktorého využili na vystavenie vo vlastných priestoroch v Prahe.⁸²

Darovanie sôch, ich odpredaj alebo výmena medzi štátnymi, resp. príspevkovými inštitúciami sa začali čoraz častejšie praktizovať až po dvoch dekádach celoplošného odstraňovania komunistických pomníkov. K týmto prípadom dochádzalo najmä kvôli nedostatku úložných priestorov, zlým skladovacím podmienkam alebo jednoducho pri strate záujmu starať sa o predmetné dielo. Socha Gottwalda na nádražnom okruhu v Opave vydržala na svojom mieste 35 rokov. Trojmetrového československého prezidenta z dielne už spomínaného Vincenta Havla slávnostne odhalili v roku 1955.⁸³ Podstavec sochy pochádzal zo Schillerovho pomníka, ktorý tu stál do skončenia vojny. V januári 1990 Gottwalda odstránili a dočasne uložili v areáli Technických služieb. Nápady na jeho ďalší osud sa medzi obyvateľstvom líšili. Niektorí súhlasili so zničením, druhí zdôrazňovali potrebu ďalšieho zachovania diela. V roku 1999 padol návrh od námestníčky primátora na roztavenie a ďalšie použitie vo forme výroby zvonkohry v radničnej veži. Ozval sa však nespokojný pamiatkový ústav, ktorý prejavil o nechcení sochu záujem. Pracovníci ústavu pripravovali výstavu repliky ateliéru Vincenta Havla, autora opavského Gottwalda, ktorého chceli účelovo začleniť do týchto priestorov. Možnosť bezproblémového zbavenia sa zodpovednosti mesto rýchlo využilo. Pamiatkovému ústavu ponúklo sochu formou bezplatnej výpožičky na dobu 99 rokov. Gottwalda previezli na zámok do Hradca nad Moravicou, kde sa stal depozitným kusom s pravidelnou údržbou.⁸⁴

Záver

V napätej atmosfére po novembri 1989 sa formovalo nielen politické spektrum, ale rozhodovalo sa aj osude bývalých ikon komunistického režimu. Zmena politického režimu znamenala prehodnotenie významu tých sôch, ktoré vznikli počas jeho trvania. Najväčšiu pozornosť si vyslúžili predstavitelia komunistického režimu, ktorých sochy boli v 90. rokoch hromadne odstraňované. Sila kolektívnej pamäti je pomerne jasne reprezentovaná v ničení ikonických diel

82 Habsburkové, Klement a ti druzí. Je bourání pomníků a soch naším národním sportem? In *TA naše povaha česká* [online]. Česká televize, 2001, od 11m49s [cit. 2022-12-19]. Dostupné na: <https://www.ceskatelevize.cz/ivysilani/1100627928-ta-nase-povaha-ceska/402213100011001-habsburkove-klement-a-ti-druzi/titulky>

83 Archiv Národního památkového ústavu, Územní odborní pracovník Ostrava, Socha Klementa Gottwalda „Únor“, evidenčný list č. 2998.

84 Habsburkové, Klement a ti druzí. Je bourání pomníků a soch naším národním sportem? In *TA naše povaha česká* [online]. Česká televize, 2001, 9m44s-11m37s [cit. 2022-12-19]. Dostupné na: <https://www.ceskatelevize.cz/ivysilani/1100627928-ta-nase-povaha-ceska/402213100011001-habsburkove-klement-a-ti-druzi/titulky>

vybudovaných počas normalizácie v Československu. Sochy Gottwalda a Lenina zaznamenali najväčší „boom“ po roku 1970. Pre výraznú časť spoločnosti symbolizovali útlak, nadvládu a neslobodu, a preto logicky tvorili najpočetnejšiu skupinu odstraňovaných „nežiaducich“ objektov po roku 1989. Výsledky výskumu ohľadom sôch vybudovaných počas štátneho socializmu v Československu jasne poukazujú, že k výraznému ničeniu nedochádzalo. Väčšina prorežimných pomníkov bola z verejného priestoru síce odstránená, ale následne sa tieto pripomienky minulého režimu uskladňovali v depozitároch múzeí, na samosprávach alebo v priestoroch technických služieb. O osude sôch nepanoval na štátnej úrovni jasný konsenzus. Rozhodovanie o ďalšom postupe ohľadom týchto objektov preberali mestské alebo obecné zastupiteľstvá a rady. Tak po roku 1989, ako aj v dnešnej dobe je problematika ikonoklazmu z veľkej časti spájaná s nastolením nových politických elít, ale aj so zmenou hodnotového zmýšľania a rôznymi inými spoločenskými fenoménmi. Protichodné interpretácie sôch a pamätníkov, ich historický odkaz a selektívny obsah sú predmetom sporov nielen na našom území a netýkajú sa len dnešnej doby. Ikonoklazmus tvorí problematiku globálnych rozmerov naprieč storočiami.

O autorovi / About the author

Mgr. Petra Hudek, Ph.D. (Švardová)

Historický ústav SAV, v. v. i.

Klemensova 2522/19, 811 09 Bratislava

Slovenská republika

e-mail: petra.svarda@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-1136-7567>

Zoznam použitých prameňov a literatúry / List of references and literature

Primárne zdroje / Primary sources

Archívy a archívne pramene / Archives and Archives sources

Archiv Národního památkového ústavu, Územní odborní pracoviště Ostrava, Socha Klementa Gottwalda „Únor“, evidenčný list č. 2998

Kronika města Litoměřice, 1990, 1991, 2010

Kronika Zákolan, 1984 – 1987, MNV, s. 188-194

PAMING – Mestský investor pamiatkovej obnovy, Pomník Klementa Gottwalda, evidenčný list č. G5, inv. č. 37/81, rok odhalenia 1980

PAMING – Mestský investor pamiatkovej obnovy, Pomník ľudových milícií, evidenčný list č. L3, rok odhalenia 1973

- PAMING – Mestský investor pamiatkovej obnovy, Pomník V. I. Lenina, evidenčný list č. L4, rok odhalenia 1970
- PAMING – Mestský investor pamiatkovej obnovy, Hospodárska zmluva č. 6/92 o prevode práva hospodárenia
- Ústavný zákon zo dňa 29. novembra 1989, ktorým sa menil ústavný zákon č. 100/1960 Zb., Ústava Československej socialistickej republiky, článok 4.
- Zákon č. 50/1923 zo dňa 19. marca 1923 na ochranu republiky, paragraf 26 „Neodstranění nebo zřízení nedovolených pomníků“

Dobová tlač/ Press

- MF Dnes Brno*, 21. 11. 2014, s. 3.
- Svobodné slovo*, 12/1989.
- Slovenský východ*, 6. 5. 1993, s. 3.
- Večerník*, 30. 11. 1989, roč. 34, č. 236, s. 5.
- Večerník*, 8. 1. 1990, roč. 35, č. 5, s. 2.
- Večerník*, 8. 1. 1990, roč. 35, č. 5, s. 5.
- Večerník*, 9. 1. 1990, roč. 35, č. 6, s. 1.
- Večerník*, 10. 1. 1990, roč. 35, č. 7, s. 4.
- Večerník*, 15. 1. 1990, roč. 35, č. 10, s. 5.
- Večerník*, 22. 1. 1990, roč. 35, č. 15, s. 4.
- Večerník*, 1. 2. 1990, roč. 35, č. 23, s. 4.
- Večerník*, 21. 3. 1990, roč. 35, č. 57, s. 4.
- Večerník*, 10. 7. 1990, roč. 35, č. 132, s. 1.
- Večerník*, 26. 11. 1990, roč. 35, č. 230, s. 4.
- Zpravodaj města Blanska*, 12. 3. 2008, č. 5, s. 1.

Sekundárne zdroje / Secondary sources

Monografie a zborníky ako celok / Monographs

- APOR, Péter a SARKISOVA, Oksana. *Past for the Eyes: East European Representations of Communism in Cinema and Museums after 1989*. Budapest: Central European University Press, 2008, 440s.
- BENEŠ, Bohuslav a HRNÍČKO, Václav. *Nápisy v ulicích*. Brno: Masarykova univerzita, 1993, 206 s.
- BINAR, Aleš a PLAČEK, Radim. *Opava 1989 ve vzpomínkách*. Opava: Slezská univerzita v Opavě, 2009, 153 s.
- BLAŽEK, Petr. *Happeningem proti totalitě*. Praha: Argo, 2022, 160 s.
- BLAŽEK, Petr a PAŽOUT, Jaroslav. *Dominový efekt. Opoziční hnutí v zemích střední Evropy a pád komunistických režimů v roce 1989*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i., 2013, 423 s.
- CISAŘOVSKÁ, Blanka a HLUŠIČKOVÁ, Růžena. *Hnutí za občanskou svobodu 1988–1989. Sborník dokumentů*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, Maxdorf, Praha 1994, 281 s.
- ČORNEJ, Petr, KOFRÁNKOVÁ, Václava, HRDINA, Martin, ŠEBEK, Jaroslav, KESSLER, Vojtěch a HLAVAČKA, Milan. *Místa paměti v procesu formování moderního českého národa*. Praha: Historický ústav, 2021, 507 s.
- DEVÁTÁ, Markéta, TUMA, Oldřich, ČERMÁKOVÁ, Barbora, TUČKOVÁ, Michaela a WEBER, David. *Pamětní místa na komunistický režim v České republice*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i., 2021, 1293 s.

- GAMBONI, Dario. *The Destruction of Art. Iconoclasm and Vandalism since the French Revolution*. London: Reaktion Books, 2007, 448 s.
- HALADA, Jan a RYVOLA, Mírko. *Něžná revoluce v pražských ulicích*. Praha: Iris, 1990, s. 21.
- HLAVAČKA, Milan, MARES, Antoine a POKORNÁ, Magdaléna. *Paměť míst, událostí a osobností : historie jako identita a manipulace*. Praha: Historický ústav, 2011, 685 s.
- HOJDA, Zdeněk a POKORNÝ, Jiří. *Pomníky a zapomínky*. Praha: Paseka, 1996, 280 s.
- HOLEČKOVÁ, Marta Edith. *Cesty českého katolického samizdatu 80. let*. Praha: Vyšehrad, 2009, 217 s.
- LIPTÁK, Lubomír. *Slovensko v 20. storočí*. Bratislava: Kalligram, 2011, s. 256.
- KARELOVÁ, Magdalena. *Tajemná místa komunismu. Fascinující místa české historie*. Brno: CPress; Praha: Albatros Media a.s., 2018, s. 110, 295 s.
- KAZALARSKA, Svetla. *Pamet i istoria v muzeya. Muzejifikatsiyata na komunizma v Tsentralna i Iztochna Evropa sled 1989* [Memory and History in the Museum: Museum Representations of Communism in Central and Eastern Europe after 1989]. Thesis, Sofia, 2010.
- KERTZER, David. *Ritual, politics, and power*. New Haven: Yale University Press, 1989, 258 s.
- KESSLER, Vojtěch. *Paměť v kameni: druhý život válečných pomníků*. Praha: Historický ústav, 2017, 336 s.
- KRAPFL, James. *Revolúcia s ľudskou tvárou. Politika, kultúra a spoločnosť v Československu po 17. novembri 1989*. Bratislava: Kalligram, 2009, 302 s.
- MANNOVÁ, Elena. *Minulosť ako supermarket? Spôsoby reprezentácie a aktualizácie dejín Slovenska: spôsoby reprezentácie a aktualizácie dejín Slovenska*. Bratislava: Historický ústav SAV; Veda, vydavateľstvo SAV, 2019, 463 s.
- MICHALSKI, Sergiusz. *Public Monuments: Art in Political Bondage 1870–1997*. London: Reaktion Books, 1998, 256 s.
- OTAHÁL, Milan. *Opozice, moc, společnost 1969 – 1989. Příspěvek k dějinám normalizace*. Praha: Maxdorf, 1994, 124 s.
- PADRAIC, Kenney. *Karneval revoluce: střední Evropa 1989*. Praha: BB/art, 2005, 390 s.
- PEŠEK, Jan a SZOMOLÁNYI, Soňa. *November 1989 na Slovensku : Súvislosti, predpoklady a dôsledky. Štúdie a úvahy*. Bratislava: Nadácia M.Šimečku; Historický ústav SAV; Katedra politológie FFUK, 2000, 180 s.
- PETRÁŇ, Josef. *Český znak. Stručný nástin dějin jeho vzniku a historického vývoje*. Praha: Ministerstvo kultury ČSR, 1970.
- RICOEUR, Paul. *Život, pravda, symbol*. Praha: Oikymen, 1993, 255 s.
- RYCHLÍK, Jan. *Československo v období socialismu: 1945–1989*. Praha: Vyšehrad, 2020, s. 317–320.
- ŠUSTROVÁ, Radka a HÉDLOVÁ, Luba, eds. *Česká paměť: národ, dějiny a místa paměti*. Praha: Academia, 2014, 457 s.
- TICHÁK, Milan. *Příběhy olomouckých pomníků a hřbitovů*. Olomouc: Burian a Tichák, 2016, 217 s.
- TODOROVA, Maria, DIMOU, Augusta a TROEBST, Stefan, eds. *Remembering Communism: Private and Public Recollections of Lived Experience in Southeast Europe*. Budapest: Central European University Press, 2014, 640s.
- VANĚK, Miroslav. *Ostrůvky svobody: Kulturní a občanské aktivity mládeže v 80. letech v Československu*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2002, 350 s.
- ŽATKULIAK, Jozef. *November, 89. Medzník vo vývoji slovenskej spoločnosti a jeho medzinárodný kontext*. Bratislava: Historický ústav SAV; Prodama, 2009, 246 s.

Štúdie a články v časopisoch a zborníkoch, kapitoly v kolektívnych monografiách / Articles in Journals, Chapters in Monographs

- ANDÁS, Edit. Public Monuments in Changing Societies. In *ARS: časopis Ústavu dejín umenia Slovenskej akadémie vied*, 2010, roč. 43, č. 1, s. 39-50.
- AUPIAIS, Grégory. Les politiques symboliques. In *Hypothèses*, 2005/1, č. 8, s. 17-22. DOI: [10.3917/hyp.041.0017](https://doi.org/10.3917/hyp.041.0017)
- BELLUŠ, Eduard. Gottwaldovo námestie a Gottwaldov pomník – súťaž na pomník K. Gottwalda v Bratislave. In *Výtvarný život*, 1961, č. 2, s. 42-49.
- BLAŽEK, Petr. Happeningem proti totalitě. Společnost za veselejší současnost v roce 1989. In *Pamět a dějiny: revue pro studium totalitních režimů*, 2014, roč. 8, č. 3, s. 22.
- FERENCOVÁ, Michaela. Spolužitie zaliate v bronz: Pomníky významných osobností ako prostriedok organizovaného šírenia klasifikačných schém. In *Slovenský národopis / Slovak Ethnology*, 2008, roč. 56, č. 1, s. 5-17.
- FERENCOVÁ, Michaela. Pomníky ako prostriedok legitimizácie režimov a transformácie spoločnosti: prípad mesta Nové zámky. In FERENCOVÁ, Michaela a NOSKOVÁ, Jana. *Paměť města. Obraz města, veřejné komemorace a historické zlomy v 19.–21. století*. Brno: Etnologický ústav Akademie věd České republiky, pracoviště Brno; Statutární město Brno; Archiv města Brna; Bratislava: Ústav etnológie Slovenskej akadémie vied, 2009, s. 333-358.
- KURHAJCOVÁ, Alica. Pomník: Symbol dominance a marginalizácie historickej pamäti národov. In HLAVÁČKA, Milan a RAŠKA, Jakub. *Symboly doby : historické eseje*. Praha: Historický ústav, 2019 s. 123-141.
- ORY, Pascal. L'Histoire des politiques symboliques en quatre études de cas. In *Hypothèses*, 2005, č. 8, s. 71-74.
- Politiques symboliques en Europe centrale. In *Nouvelle alternative*, 2005, roč. 20, č. 66-67, s. 3-193.
- SZALAY, Peter. Asanácia: Priemet vyvlastňovacej legislatívy do plánovania Bratislavy ako hlavného mesta v prvej polovici 20. storočia; príklad Námestia slobody. In *Architektúra & Urbanizmus*, 2018, roč. 52, č. 1-2, s. 19-36.
- ŠINDELÁŘ, Jan. Leninovy pomníky v Československu: „Ale ne každému z nás bylo dopřáno vidět Vladimíra Iljiče živého“. In *Dějiny a současnost*, 2017, roč. 39, č. 8, s. 32-34.
- ŠINDELÁŘ, Jan. Největší muž naší doby, Porybný i Fronta na maso. Stalinovy pomníky v Československu. In *Dějiny a současnost*, 2019, roč. 41, č. 2, s. 34-38.
- ŠINDELÁŘ, Jan. „Z dobrého truhláře stal se ještě lepší betonář“: Gottwaldovy sochy a pomníky v Československu. In *Dějiny a současnost*, 2018, roč. 40, č. 2, s. 37-40.
- ŠINDELÁŘ, Jan. „Pan Churchill však rozhodně nebyl přítelem odborů“: Ohlédnutí za žižkovským pomníkem Antonína Zápotockého. In *Dějiny a současnost. Kulturně historická revue*, 2011, roč. 33, č. 9, s. 12.
- ŠINDELÁŘ, Jan. Národní hrdina (v záloze) historie pražského Fučíkova pomníku. In *Dějiny a současnost*, 2017, roč. 39, č. 3, s. 35.
- ŠUSTOVÁ-DRELOVÁ, Agáta. Katolíci a národná kultúra počas normalizácie: (najnovšie výskumné perspektívy). In MICHÁLEK, Slavomír. *Obraz a odraz osobnosti modernej doby : k „70“ historikov Jana Peška a Stanislava Sikoru*. Bratislava: Veda, 2019, 632 s.
- TŮMA, Oldřich. Několik poznámek ke kolapsu komunistického režimu v Československu a jeho středo/východoevropskému kontextu. In *O dějinách a politice : Janu Křenovi k sedmdesátinám*. Ústí nad Labem: Albis international, 2001, s. 42, 231 s.
- ZAVACKÁ, Marina. „Dôležité mesto“. Hlinkova mládež a Bratislava. In HYROSS, Peter a KURINCOVÁ, Elena. *Bratislava. Zborník Múzea mesta Bratislavy*. Bratislava: Múzeum mesta Bratislavy, 2009, zv. 21, s. 87-98, 286 s.

Internetové zdroje / Online sources

100. výročí narození s. Antonína Zápotockého. In *Kronika Zákolan* [online]. 1984-1987, MNV, s. 188-194 [cit. 2022-12-19]. Dostupné na: https://www.zakolany.cz/e_download.php?file=data/editor/149cs_6.pdf&original=MNV%20Zakolany%20kronika_1984-1987-mala.pdf
- ANDOR, Vlasto. Foto. In *Archív TASR* [online]. 13. 11. 1980 [cit. 2022-12-19]. Dostupné na: <https://www.vtedy.sk/galeria/namestie-gottwald-bratislava/1?currentPhoto=2>
- COHEN, Abner. Political Symbolism. In *Annual Review of Anthropology* [online]. 1979, roč. 8, s. 87-113 [cit. 2022-12-19]. Dostupné na: [JSTOR, http://www.jstor.org/stable/2155615](https://www.jstor.org/stable/2155615)
- ČTK. O sochy Stalina ani Gottwalda není zájem. V Německu se je nepovedlo prodat. In *Český rozhlas* [online]. 17. 6. 2017 [cit. 2022-12-19]. Dostupné na: https://www.irozhlas.cz/kultura/o-sochy-stalina-ani-gottwalda-neni-zajem-v-nemecku-se-je-nepovedlo-prodat_1706171826_mos
- FORMÁNKOVÁ, Šárka. Mladí lidé pomalovali v Zákolanech sochu Zápotockého. Prý z recese. In *MF Dnes Praha a Střední Čechy* [online]. 13. 11. 2012 [cit. 2022-12-19]. Dostupné na: https://www.idnes.cz/praha/zpravy/pomalovana-socha-antonina-zapotockeho-v-zakolanech.A121109_1851959_praha-zpravy_sfo
- Fotografia. In *Bystricoviny* [online]. [cit. 2022-12-19]. Dostupné na: <https://www.bystricoviny.sk/historia-2/vitazny-februar-1948-ma-sedemdesiat-rokov/attachment/socha-gottwalda/>
- Fotografia. In *Vtedy, TASR* [online]. [cit. 2022-12-19]. Dostupné na: <https://www.vtedy.sk/galeria/1990?currentPhoto=6>
- GABZDYL, Josef. Soudruzi přišli o hlavy. Podnikatel ale Stalina s Gottwaldem zachránil. In *MF Dnes Ostrava* [online]. 25. 2. 2014 [cit. 2022-12-19]. Dostupné na: https://www.idnes.cz/ostava/zpravy/soudruzi-prisli-o-hlavy-podnikatel-ale-stalina-s-gottwaldem-zachranil.A140225_2038482_ostava-zpravy_jog
- GALGONEK, Vladislav. *Pomník V. I. Lenina a J. V. Stalina, Náměstí VŘSR*. [online]. Olomouc, 12/1989, černobiela fotografia, Muzeum umění Olomouc [cit. 2022-12-19]. Dostupné na: <https://www.muo.cz/listopad-1989-v-olomouci--2658/>
- Habsburské, Klement a ti druzí. Je bourání pomníků a soch našim národním sportem?. In *TA naše povaha česká* [online]. Česká televize, 2001, 9m44s-11m37s a od 11m49s [cit. 2022-12-19]. Dostupné na: <https://www.ceskatelevize.cz/ivysilani/1100627928-ta-nase-povaha-ceska/402213100011001-habsburske-klement-a-ti-druzi/titulky>
- HUBENÝ, Jaroslav. Recesisté otevřeli skanzen totality v Bezpráví přesně před 25 lety. In *MF Dnes Pardubice* [online]. 9. 12. 2014 [cit. 2022-12-19]. Dostupné na: https://www.idnes.cz/pardubice/zpravy/recesiste-symbolicky-ukoncili-komunistickou-vladu.A141209_2122882_pardubice-zpravy_msv
- IVANOVA, Radost. Down with BCP, Down with UDF, and Down with Both BAP Parties!: Political Slogans through the Eyes of the Folklorist. In *Journal of Folklore Research* [online]. Jan-Apr. 1991, roč. 28, č. 1, s. 23-34 [cit. 2022-12-19]. Dostupné na: [JSTOR, http://www.jstor.org/stable/3814538](https://www.jstor.org/stable/3814538)
- Katalóg aukcie Auktion. *Monumentale skulpturen. Lenin. Stalin, Thälmann, Gottwald, Zapotocky* [online]. 17. 6. 2017 [cit. 2022-12-19]. Dostupné na: https://www.auktionspunkt.de/images/Auktionen/2017/lenin/auction-catalog-dictator-sculptures_web.pdf
- Odhalování pomníků. Busty, pamětní desky a pomníky odrážejí ducha doby svého vzniku. Část: Pomník K. Gottwalda (1973). In *Archív ČT24* [online]. 2016 [cit. 2022-12-19]. Dostupné na: <https://www.ceskatelevize.cz/porady/10116288585-archiv-ct24/216411058210019/cast/470200/>
- Odhalování pomníků. Busty, pamětní desky a pomníky odrážejí ducha doby svého vzniku. Část: Pomník A. Zápotockého (1978). In *Archív ČT24* [online]. 2016 [cit. 2022-12-19]. Dostupné

- na: <https://www.ceskatelevize.cz/porady/10116288585-archiv-ct24/216411058210019/cast/470201/>
- Odhalování pomníků. Busty, pamětní desky a pomníky odrážejí ducha doby svého vzniku. Část: Socha W. Churchilla (1999). In *Archiv ČT24* [online]. 2016 [cit. 2022-12-19]. Dostupné na: <https://www.ceskatelevize.cz/porady/10116288585-archiv-ct24/216411058210019/cast/470215/>
- PETRÁŠ, Štefan. Foto. In *Archiv TASR* [online]. 7. júl 1980 [cit. 2022-12-19]. Dostupné na: <https://www.vtedy.sk/galeria/namestie-gottwaldovo-uprava/2>
- REKOVÁ, Ivana a PAVELEK, Ivan. Samet si připomenou dvě města. In: *Novojicinsky deník* [online]. 16. 11. 2016 [cit. 2022-12-19]. Dostupné na: https://novojicinsky.denik.cz/zpravy_region/samet-si-pripomenou-dve-mesta-20161116.html
- rep, zah, čtk a ids. Thatcherová vzpomněla na Churchilla. In *MF Dnes* [online]. 17. 11. 1999 [cit. 2022-12-19]. Dostupné na: https://www.idnes.cz/zpravy/domaci/thatcherova-vzpomnela-na-churchilla.A_991117_100041_domaci_ituhttp://www.retromuseum.cz/
- RYBIČKOVÁ, Stanislava. Před dvaceti lety Stalin opouštěl na jeřábu Šumperk. In *Šumperský a Jesenický deník* [online]. 28. 11. 2009 [cit. 2022-12-19]. Dostupné na: https://sumpersky.denik.cz/zpravy_region/podivejte-se-pred-dvaceti-lety-socha-diktatora-sta.html
- Stalin a Lenin čekají na vzkříšení. In *e15.cz* [online]. [cit. 2022-12-19]. Dostupné na: <https://www.e15.cz/magazin/stalin-a-lenin-cekaji-na-vzkriseni-841151>
- TOMICKÝ, Ondřej. Historie zámku v Odrách. In *Vlastivědné listy, příloha oderského zpravodaje* [online]. 5. 3. 2009, č. 67, s. 1-5 [cit. 2022-12-19]. Dostupné na: https://www.odry.cz/assets/File.ashx?id_org=10908&id_dokumenty=418611
- VONDRÁČEK, David. Boj o pomník. In *Reportéři ČT* [online]. Česká televize, 16. 12. 2013 [cit. 2022-12-19]. Dostupné na: <https://www.ceskatelevize.cz/porady/1142743803-reporteri-ct/213452801240048/cast/297861/>